

Ю.Я. Рассмакін

СТЕПИ ПРИЧОРНОМОР'Я В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПЕРШИХ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ¹

У статті розглядаються проблеми культурно-хронологічного співвіднесення між степовими та землеробськими культурами українського лісостепу (Кукутені-Трипілля), Північного Кавказу (майкопсько-новосвободненська спільнота) та Східної Анатолії часу середнього та пізнього Уруку. Автор намагається спростувати ідею східного походження курганного обряду і довести, що за доби енеоліту культурний та економічний розвиток степового населення відбувався під зростаючим тиском і за безпосередньої участі населення сусідніх землеробських ареалів у процесі диференціації господарських систем останніх.

Упродовж тривалого часу вчені, розглядаючи становлення перших пастушких суспільств у Північному Причорномор'ї, вбачали витoki цього процесу у східних імпульсах чи прямих міграціях, зокрема з волзько-каспійських степів. Найбільш виразно цей напрямок був відображений у роботах американської дослідниці М. Гімбутас щодо розповсюдження перших «курганних народів». М. Гімбутас хоча й писала, що ранні хвилі «курганних народів» не були ідентичними навалам азійських номадів, але описані нею наслідки їх воєвничих походів на захід, у землеробську доіндоєвропейську «Стару Європу», нічим не відрізнялися від руйнівних походів Чингізидів. До того ж, дослідниця сама порівнювала ці процеси з походами скіфів за доби раннього заліза². Схожа тенденція наукового пошуку на прикладі формування ямної лінії розвитку або ж культурно-історичної області відчутно проявилася в дослідженнях українських та російських вчених, зокрема В.М. Даниленка та М.Я. Мерперта. Останній відзначав, що ідея східних витоків «ямної культури»³ базується на тих даних, які були відомі відносно розповсюдження номадів пізнішого часу, починаючи з доби пізньої бронзи і аж до середньовіччя⁴. Фактично ж, основу такого підходу склали свідчення писемних джерел про походи або міграції номадів у причорноморські степи за доби середньовіччя. Тому є підстави сумніватися в існуванні суттєвих археологічних доказів щодо причин приходу «ямної культури» зі сходу. До того ж, виявляється, що у формуванні та розвитку перших пастушких (але не номадних чи кочових) суспільств у Причорномор'ї основну роль могли відігравати зовсім інші чинники⁵.

Закономірності розвитку перших пастушких суспільств у понтійських степах

Вивчення археологічних джерел степової зони доби енеоліту все більше вказує на те, що становлення перших пастушких суспільств у степах Північного Причорномор'я було підпорядковане динаміці економічного та культурного розвитку сусідніх землеробських суспільств, представлених культурою Кукутені-Трипілля у Прикарпатті та в українському лісостеповому Правобережжі⁶ і даркветі-мешоківською культурою⁷, а пізніше — майкопсько-новосвободненською спільнотою⁸ на Західному та Північному Кавказі. Археологічні джерела свідчать, що загальна стабільність розвитку цих суспільств, перш за все кукутені-три-

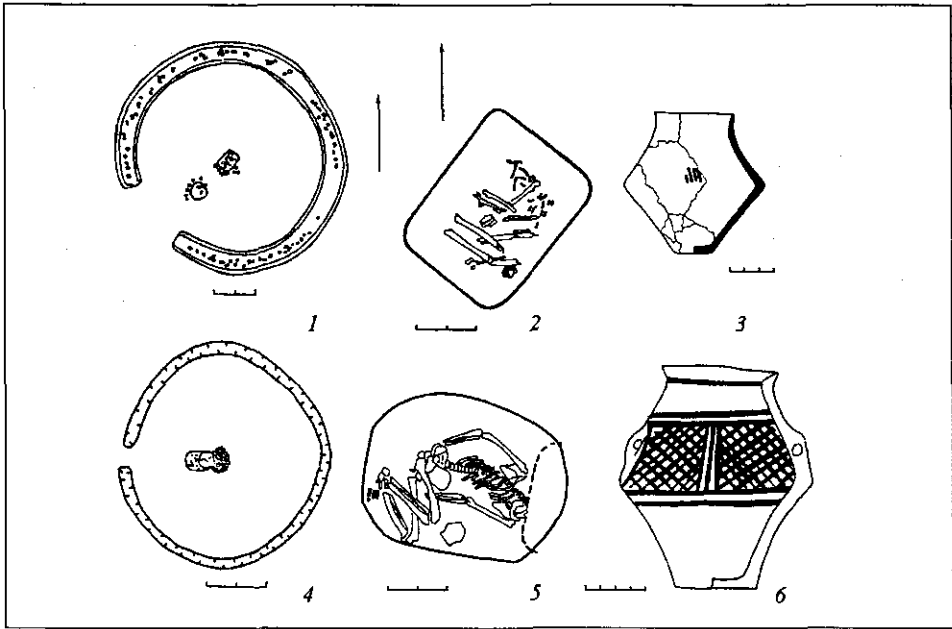

Рис. 1. Монументальна архітектура з похованнями групи III-A та III-B, які супроводжуються трипільським посудом: 1—3 — Хаджидер, к. 6, п. 1 (за В.Г. Петренко); 4—6 — Ново-Котовськ, к. 1, п. 8 (за С.М. Агульниковим)

пільського, забезпечувала і стабільність розвитку їхніх степових сусідів. З іншого боку, це були ті землеробські культури, вивчення яких дозволяє розглядати культуру і господарство ранніх пастуших суспільств причорноморської степової зони у так званому циркумпонтійському контексті, тобто на тлі тих культур, що існували навколо Чорного моря.

Ранній період (приблизно 4750?—4100? cal BC)⁹ можна умовно назвати часом «першого знайомства» двох світів, коли ми можемо лише припускати формування спеціалізованого пастушого господарства у степовій зоні. Якщо аналізувати появу і поступове просування трипільської культури на кінець раннього — початок середнього етапу її розвитку (Трипілля А та В/1) у напрямку до Дніпра і ті зміни, що почали відбуватися у степовій зоні, можна згадати наведену вище закономірність. У цей час спостерігаються перші широкі переміщення степового населення вздовж територій, зайнятих землеробами (культури Гумельниця-Варна, Кукутені-Трипілля, даркветі-мешоківська). Слід підкреслити, що поява після колективних могильників доби неоліту нової степової поховальної традиції індивідуальних скорчених на спині поховань з першими надмогильними знаками-символами (поховання типу Чаплі, Кривий Ріг, Суворове та ін.) відбиває реакцію певного прошарку степового населення на перші безпосередні контакти із землеробськими суспільствами. Ця традиція відображає суттєві зміни в економічній, соціальній та духовній сферах життя степового населення. Свідченням цього можна вважати появу від Дунаю до Передкавказзя поховань «степової еліти», які супроводжувалися престижними речами та предметами обміну. У цьому плані певною мірою можна було б погодитися з В.М. Данилеком, який назвав цей період поворотним моментом в історії населення Південної Європи¹⁰. Для того часу, з огляду на розповсюдження різних категорій речей, знайдених як на поселеннях Кукутені-Трипілля (Березовська ГЕС, Солончени II, Друци та ін.) та даркветі-мешоківської культури (Місхако, Свободне, Мешоко, Замок та ін.), так і в похованнях, можна говорити про певний «баланс сил» у відносинах між степовим та землеробським населенням.

Середній період (3800/3700—3500/3400 BC)¹¹ відповідає часові розквіту Трипілля (В/2—С/1 та С/1) та формуванню у степовій та, частково, лісостеповій зонах нової системи сталих культур, зокрема нижньомхайтлівської, дереїв-

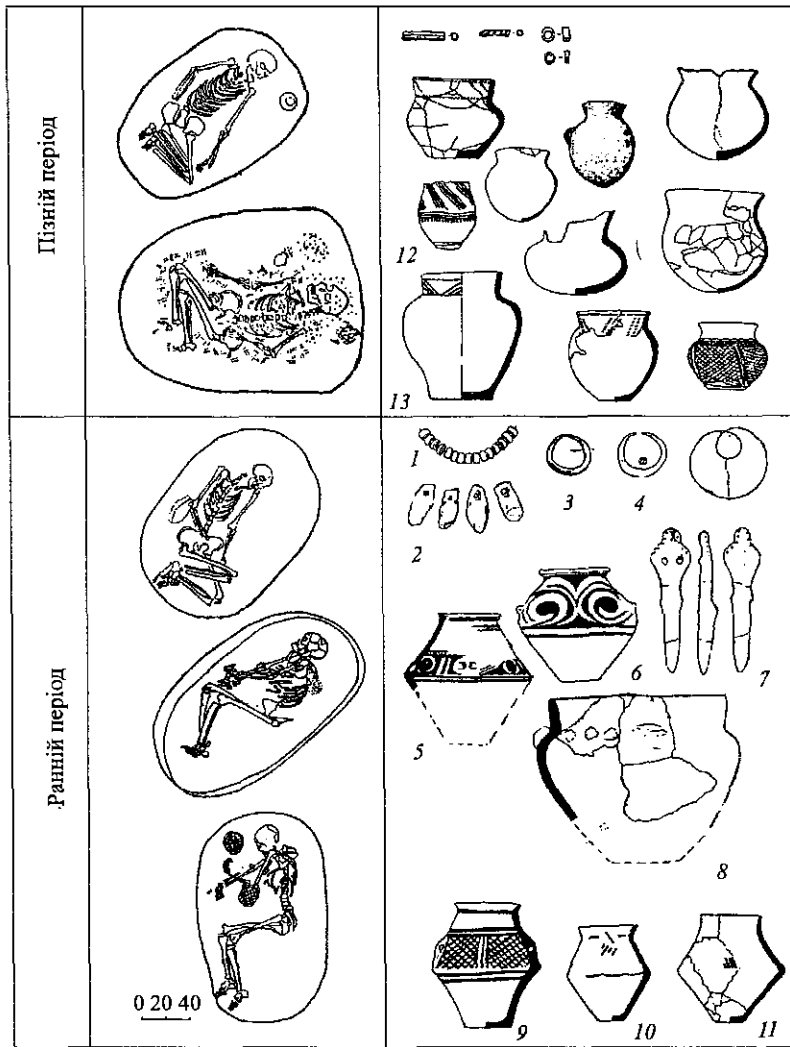

Рис. 2. Поховання групи III-A та III-B (нижньомихайлівська культура) та основні категорії інвентаря, що їх супроводжують у хронологічній послідовності (1, 2, 4 — за І.В. Манзурою; 3, 10, 11 — за В.Г. Петренку; 5—8 — за О.Г. Шапошніковою; 9 — за С.М. Агульниковим; 12, 13 — за В.І. Нікітіним. Інші малюнки зроблені автором)

ської, можливо, квітнянської та константинівської, які характеризуються різними формами комплексного господарства¹². Саме в цей час з'являються перші складні поховальні споруди з досить сталими конструктивними елементами: кромлехами, кам'яними кільцями, святилищами зі стовповими конструкціями, кільцевими ровами, складним сполученням чорнозему та глини у структурі насипу. Степова культова архітектура в цей період набуває дійсної монументальності і має набір тих основних ознак, які зближують їх з європейськими мегалітами¹³. Важливо відзначити, що, з огляду на існуючу до останнього часу відносну хронологію, найбільш ранні споруди були відомі у зоні контактів степових груп з Кукутени-Трипіллям у Побужжі та Дністро-Прутському межиріччі. Ми можемо датувати ці комплекси завдяки посуду Трипілля В/2-С/1 і С/1, а також С/1-2 у похованнях нижньомихайлівської культури (групи III-A та III-B, за автором)¹⁴ (рис. 1; 2) та у так званих «постстогівських» похованнях¹⁵. Аналогічні за будовою монументальні споруди відомі також на Нижньому Діпрі та в басейні р. Молочної, але тут ми поки що не маємо надійних даних для їхнього датування тим же часом¹⁶. На Сіверському Донці, у Нижньому Подонні та Передкавказзі близькі поховальні конструкції (рови, кромлехи)

з'являються з похованнями, які супроводжуються речами майкопсько-новосвободненської спільноти¹⁷. Але нам не відомі прямі археологічні докази синхронізації останніх з Трипіллям В/2-С/1 і С/1. Дослідники майкопсько-новосвободненських пам'яток синхронізують їх за радіовуглецевими датами, але не наводять для цього суттєвих археологічних аргументів¹⁸. Слід згадати і позицію Т.Г. Мовші, яка, посилаючись на керамічні матеріали з трипільського поселення біля с. Косенівка на Уманщині, віднесеного до другого з трьох періодів розвитку пам'яток косенівської локальної групи, одночасної з пізніми томашівськими пам'ятками, намагалася синхронізувати Косенівку з третім (Клади ІІ) із чотирьох горизонтів розвитку майкопсько-новосвободненських пам'яток, виділених О.Д. Резепкіним на основі стратиграфії курганиого могильника «Клади» біля ст. Новосвободної (Царської) на р. Фарс¹⁹. Але Т.Г. Мовша не опублікувала відповідних матеріалів з поселення, і тому наведене нею зіставлення залишається неперевіреною.

До появи останніми роками нової серії радіовуглецевих дат для майкопсько-новосвободненських пам'яток важко було припускати таку синхронізацію. Археологічні джерела причорноморських степів та трипільської культури і досі не дають надійних доказів для цього. З огляду на це, склалася думка про більш раннє посилення впливу на причорноморський степ саме Кукутені-Трипілля, а не Майкопу. В.Г. Збеневич та Т.Г. Мовша чітко визначають активне просування в цей час (Трипілля В/2—С/1, С/1) окремих трипільських груп у степову зону. Причому ці групи могли досягати не тільки південніших районів Побужжя (на прикладі серії стоянок з трипільською мальованою керамікою — Новорозанівка, Ташлик 2, Пугач та ін.), але й Дніпра (на прикладі знахідок глиняних трипільських статуеток та крем'яної сокири на лівому березі Каховського водосховища біля с. Велика Лепетиха, що на Херсонщині)²⁰.

Цікаво відзначити в цьому контексті, що на відміну від попереднього періоду (Трипілля В/1, В/1-2), коли існував певний баланс між Трипіллям та степом, наявність степових елементів та імпортів у матеріальній культурі землеробів наприкінці середнього та на початку пізнього періодів є дуже обмеженою²¹.

Пізній період (3500/3400—3000/2900 ВС, можливо, до 2750 ВС) відповідає Трипіллю С/2, як перехідний до доби ранньої бронзи, або ж вважається вже початком бронзової доби. Цей період характеризується розпадом Кукутені-Трипілля на низку локальних культур, чому відповідала і ситуація у степовій зоні, де попередні стабільні культури взяли участь у формуванні окремих локальних культурних груп, як правило, синкретичних за своїм складом. Саме цей час можна розглядати як період повної залежності степової зони від двох землеробських у своїх витоках ареалів — трипільської культури і майкопсько-новосвободненської спільноти, які впливали або ж брали безпосередню участь у формуванні окремих степових локальних груп.

Перехід від енеоліту до ранньої бронзи — вихідний репер культурно-хронологічних зіставлень

Для розуміння розвитку степових суспільств у циркумпонтійському контексті важливу роль відіграє саме третій з розглянутих вище етапів. Значення цього часу зумовлене двома основними чинниками: 1) можливістю безпосереднього зіставлення археологічних джерел від локальних груп найпізнішого Трипілля через причорноморський степ і Північний Кавказ до Східної Анатолії; 2) наявністю для пам'яток нових серій радіовуглецевих дат.

Перший чинник забезпечують пам'ятки животилівсько-вовчанського типу, представлені у степовій зоні виключно похованнями в курганах²². Ці пам'ятки, в обряді та речах яких поєднані найпізніші трипільські і майкопсько-новосвободненські елементи (рис. 3), виступають явищем, що має вихідні землеробські, а не степові традиції. Специфіка розміщення цих поховань на значних теренах між низинами Дону, Дунаєм і Прутом вказує на міграційний характер їхньої появи у степовій зоні. Первинні витоки цієї міграції ще потребують вивчення, але, незалежно від цього, пам'ятки животилівсько-вовчанського типу дають змогу досить надійно пов'язати північнокавказьку область із пізньотрипільськими пам'ятками гордишештської (касперівської) локальної групи

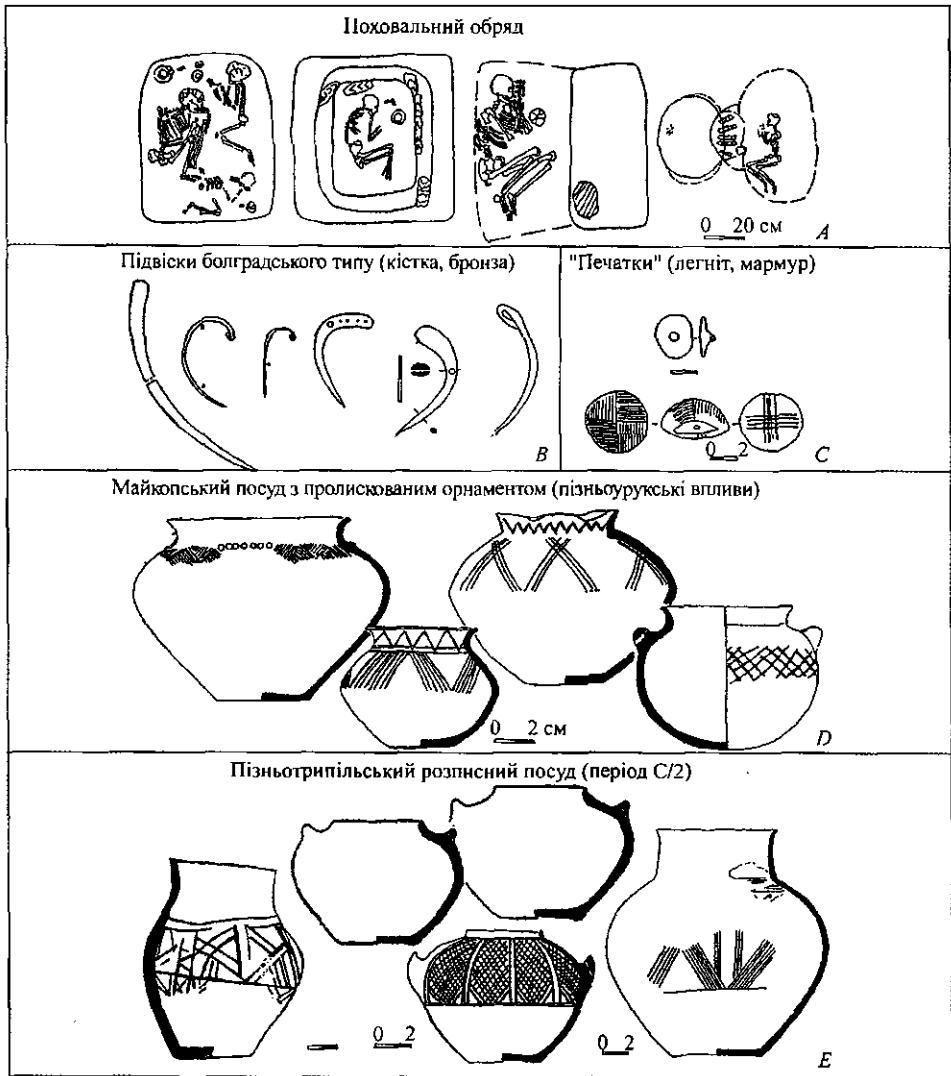

Рис. 3. Обряд та вибіркові знахідки з поховань животилівсько-вовчанського типу: А — обряд поховань; В — підвіски болградського типу з кістки та бронзи; С — підвіски «печатки» з лігніту та мармуру; D — майкопський посуд з проліскованим та прокресленим орнаментом, який розглядається як пізньоурукські впливи; E — розписний посуд Трипілля C/2

лісостепової зони між Південним Бугом та Прутом. Точкою відліку подальшої синхронізації можна вважати хронологічну прив'язку пам'яток типу Майкопського кургану (галюгаївсько-серьогінський Майкоп, за термінологією С.М. Кореневського) до пам'яток Східної Анатолії та Північної Месопотамії²³. Майкопські пам'ятки розглядаються більшістю дослідників як периферія культур Північної Месопотамії²⁴. Як культурно-хронологічні зіставлення дослідники наводили такі пам'ятки, як Амур, тепе Гавра XI-IX і, особливо, вже згаданий тепе Арслантепе-Малатья у Східній Анатолії²⁵.

Останнім часом хронологічні межі існування майкопсько-новосвободненської спільноти, так само як і кукутені-трипільської, значно уточнилися завдяки новим радіовуглецевим датам. Однак це стосується і близькосхідних пам'яток, зокрема, урукського часу (таблиця). Американський дослідник Генрі Т. Райт нещодавно відзначив, що ще кілька років тому ніхто не міг навіть передбачити, що завдяки новим датам хронологічні межі існування урукської цивілізації будуть набагато ширшими й охоплюватимуть більш ніж тисячу років, починаючи з дещо раніше 4100 і закінчуючи трохи пізніше за 3100 cal BC²⁶.

радіовуглецеві дати (ВР) для пам'яток Трипілля С/1 та С/2, майкопсько-новосвободненської спільноти та телю Арслантепе-Малатья (VII, VIa та VIb шари) (відповідно до: Бурдо, Відейко 1998; Bem 2000—2001; Mantu 1998; Rassamakin 1999; Videiko 1999; Кореневский 2001; Кореневский, Ростунов 2002; Резелкин 1995; Трифонов 2000; Шишлина 1997; Шишлина, Чичагова, Зазовская и др. 2003; Rezerkin 2000; Di Nocera 2000; Wright, Rupley 2001)

Трипілля		Майкоп-Новосвободна		Арслантепе-Малатья	
Прут-Дністер-Дніпро	ВР	Північний Кавказ	ВР	Східна Анатолія	ВР
<i>Трипілля В/2—С/1, С/1, лісостен</i>		<i>Галюгайсько-серьозінський Майкоп</i>		<i>Шар VII, пізній енеоліт 3-4 (середній Урук)</i>	
Бринзени IV		Галюгай 3, культурн. шар		Rome-165	4930 ± 80
Вп-2430	5020 ± 60	ОхА-3779	4980 ± 120	Rome-164	4840 ± 80
Валя-Лупулуй		Заманкул		Rome-166	4840 ± 80
GrN-1982	4950 ± 60	к. 1, п. 70, ГИН-8034	4820 ± 70	Rome-931a	4860 ± 50
Сороки-Озеро		к. 2, п. 60, ГИН-8424	4670 ± 35	Rome-932a	4790 ± 60
ВМ-495	4940 ± 105	Брют		Rome-933a	4730 ± 50
ВМ-494	4792 ± 116	к. 3, п. 3, ГИН-9037	5020 ± 30		
Варварівка VIII		Галюгай 1			
Кі-601	4370 ± 180	культурний шар,			
Варварівка XV		ОхА-3778	4650 ± 80		
Вп-2480	4990 ± 60	яма, культурний шар,			
Циплешти I		ОхА-3777	4530 ± 70		
Вп-2431	5165 ± 50	Гуамський грот			
Майданецьке		шар 12, Ле-4237	4498 ± 80		
Вп-2087	4890 ± 50	шар 12, кв. 187, Ле-4226	4570 ± 200		
Кі-1212	4600 ± 80	шар 11, ОхА-4471	4905 ± 65		
Тальянки		Дніпровська-1			
Кі-6867	4810 ± 55	к. 2, пох. 5-8-12 ОхА-4707	4800 ± 80		
Кі-6868	4780 ± 60	Іноземцеве основне			
Кі-6865	4755 ± 50	поховання Gr-21372	4630 ± 50		
Кі-6866	4720 ± 60				
Чапайка					
Вп-631	4870 ± 100				
Кі-880	4810 ± 140				
Євминка I					
UCLA-1671b	4890 ± 60				
UCLA-1466b	4790 ± 100				
<i>Трипілля С/2, лісостен</i>		<i>Новосвободненська група</i>		<i>Шар VIa, пізній енеоліт 5 (пізній Урук)</i>	
Городиштя I		Новосвободна, група «Клади»		Храм В:	
Нд-14765	4495 ± 18	к. 11, п. 50, ОхА-5059	4835 ± 60	Rome-747	4580 ± 65
Городиштя II		к. 11, п. 55, ОхА-5061	4765 ± 60	Rome-752	4630 ± 65
Нд-15024	4377 ± 21	к. 11, п. 43, ОхА-5058	4675 ± 70	Rome-754	4530 ± 65
Нд-14898	4235 ± 30	к. 11, п. 48, ОхА-5060	4665 ± 60	Rome-749	4740 ± 65
Городиштя-Городище		к. 11, п. 3, Ле-4536	5310 ± 160	Rome-751	4860 ± 65
GrN-5080	4615 ± 35	к. 30, п. 1, Ле-4528	4620 ± 40	Rome-748	4920 ± 65
Жванець-Щовб		к. 29, п. 1, Ле-4529	4960 ± 120	Rome-753	4815 ± 65
Кі-6743	4480 ± 40	К. 31, жертвне місце,		Rome-755	4900 ± 65
Кі-6744	4355 ± 60	Gr-21336	4810 ± 70	Інші дати:	
Кі-6745	4530 ± 50			Rome-1469	4220 ± 120
Кі-6753	4290 ± 55			Rome-1583	4460 ± 80
Кі-6754	4380 ± 60			Rome-1562	4360 ± 80

Трипілля		Майкоп-Новосвободна		Арслантепе-Малатья	
Прут-Дністер-Дніпро	ВР	Північний Кавказ	ВР	Східна Анатолія	ВР
<i>Трипілля С/2, лісостеп</i>			<i>Шар VIa, пізній енеоліт 5 (пізній Урук)</i>		
Цвіклівці				Rome-1562a	4360 ± 80
Кі-6751	3960 ± 50			Rome-1464a	4240 ± 80
Сандраки				Rome-1564	4370 ± 80
Кі-6746	4175 ± 50			Rome-1486a	4300 ± 80
Кі-6747	4210 ± 45			Rome-1474	4380 ± 80
Троянів				Rome-1488	4380 ± 80
Кі-6748	4360 ± 55			Rome-1455	4600 ± 70
Кі-6749	4410 ± 50			Rome-1010	4220 ± 50
Кі-6750	4430 ± 45			Rome-1013	4860 ± 50
Городськ				Rome-1014	4270 ± 50
GrN-5090	4551 ± 35			Rome-1015	4310 ± 50
Кі-6752	4495 ± 45			Rome-1016a	3300 ± 50
Софіївка, могильник				Rome-1017	4360 ± 50
п. 1, Кі-5012	4320 ± 70			Rome-1017a	4360 ± 50
Кі-5013	4270 ± 90			Rome-1018	4350 ± 50
Кі-5029	4300 ± 45			Rome-1018a	4410 ± 50
Черв. Хутір, могильник				Rome-1019a	4570 ± 60
п. 2, Кі-5038	4280 ± 110				
п. 6, Кі-5016	4140 ± 110				
п. 98, Кі-5039	4160 ± 90				
Завалівка, могильник					
п. 6, Ки-5015	4290 ± 90				
п. 10, Ки-5014	4230 ± 80				
Вільховець					
Кі-6922	4170 ± 55				
Кі-6923	4165 ± 60				
Кі-6924	4205 ± 50				
Кі-6925	4225 ± 55				
<i>Трипілля С/2, степ</i>		<i>«Степовий майкоп»</i>		<i>Шар VIb (ранній бронзовий вік)</i>	
Данку II, мог.		Шарахалсун-6		b1	
Пох. 2		к. 2, п. 17, ИГАН-2517	5190 ± 70	Rome-746	4615 ± 65
Ле-1054	4600 ± 60	к. 5, п. 7, ИГАН-2399	5090 ± 110	Rome-750	4195 ± 60
Маяки		к. 5, п. 7, Gr-19258	4710 ± 100	Rome-1009	4360 ± 50
Vln-629	4400 ± 100	Манджикіни-1		Rome-1489	4230 ± 80
Ле-645	4340 ± 65	к. 14, п. 13, ИГАН-2400	5100 ± 50	b2	
Кі-870	4670 ± 100	к. 14, п. 13, Gr-19521	4950 ± 45	Rome-1454	4190 ± 60
UCLA-1642b	4375 ± 60	Зунда-Толга		Rome-1482a	4360 ± 80
UCLA-1642g	4375 ± 60	к. 1, п. 15, ИГАС-1528	4586 ± 77	Rome-1482	4290 ± 80
КІГН-281	4475 ± 130			Rome-1491	4330 ± 80
КІГН-282	4580 ± 120			Rome-1494	4240 ± 80
Усатове, грунт. мог. пох. 2				Rome-1493	4090 ± 80
UCLA-1642a	4330 ± 60			Rome-163	4060 ± 70
				Rome-1493a	4030 ± 80

Більшість майкопсько-новосвободненських пам'яток за наявними зараз датами С-14 частково збігаються з раннім, повністю — із середнім та певною мірою — з пізнім Уруком у Месопотамії і, відповідно, — з VII та частково з VIa шарами теля Арслантепе у Східній Анатолії²⁷. В.А. Трифонов доводить навіть пізні пам'ятки майкопсько-новосвободненської спільноти до часу Джемдет-Наср та ранньодинастичного періоду I²⁸, хоча це дещо суперечить наявним для Майкопу-Новосвободної більш раннім радіовуглецевим датам і потребує пояснень.

Шари VII та VIa теля Арслантепе співвідносяться з Амур F та G відповідно²⁹. У цьому зв'язку цікаво відзначити, що Г. Парцінгер на підставі типолого-порівняльного аналізу археологічних джерел без використання радіовуглецевої хронології, на основі історичної хронології, встановив дату «0» династії Єгипту (3126 р. BC) як «terminus ante quem» для пізнього Уруку, Джемдет Наср і Амур F та G, зазначаючи при цьому, що культурні зміни в період між Амур F та G відповідають переходу від пізнього енеоліту до раннього бронзового віку на широкій території Анатолії³⁰. Щоправда, у сучасній літературі час пізнього Уруку відповідає фазі 5 пізнього енеоліту, а відлік доби ранньої бронзи починається з Джемдет Наср³¹. У той же час, ранні прояви майкопських елементів дослідники бачать саме в Амур F³², чому не суперечать дати С-14 для Арслантепе (шар VII) і майкопсько-новосвободненських пам'яток (таблиця).

Цікаво порівняти новітню абсолютну хронологію згаданих культурних явищ із відповідними датами трипільської культури (таблиця). Виходить, що дати майкопсько-новосвободненської спільноти відповідають датам Трипілля С/1 і лише найбільш раннім датам Трипілля С/2, а дати обох вказаних шарів Арслантепе (час середнього та пізнього Уруку) повністю відповідають усьому пізньому Трипіллю, за винятком, можливо, деяких його найпізніших дат. Але частина дат шару VI-B1 та 2 Арслантепе (тобто ранній бронзовий вік I — час Джемдет-Наср і, можливо, частково ранньодинастичний період I) зіставляються з цими найпізнішими датами Трипілля С/2 (таблиця). Якщо ж взяти датування урукської цивілізації, то її початок припадає на час між 4250 та 4100 cal BC, а закінчення — між 3100 та 3000 cal BC, хоча повністю не виключається, зокрема, і пізніше існування пізньоурукських елементів в Анатолії³³. Цей період відповідає в українському лісостеповому Правобережжі не лише всьому пізньому Трипіллю (С/1 та С/2), але й Трипіллю В/2 (3900—3800 cal BC, згідно з датами для поселення Гребені) і навіть переходу від Трипілля В/1 до В/2 (4200—4000/3900 cal BC)³⁴.

Щодо відносної хронології, то ми, як зазначалося, поки що не маємо надійних археологічних доказів для прямих зіставлень Трипілля В/2—С/1, С/1 і степових пам'яток із Кавказом, а через нього — із Близьким Сходом. Зокрема, поки що відсутні натяки на якісь елементи раннього і навіть середнього Майкопу (усть-джегутинський та іноземцево-костромський періоди, за В.А. Трифоновим) на трипільських поселеннях цього часу. Згадане вище намагання Т.Г. Мовші синхронізувати поселення Косенівка з пам'ятками третього горизонту розвитку майкопсько-новосвободненських пам'яток, за періодизацією О.Д. Резепкіна (Клади III), має свої проблеми, оскільки засади для датування цього горизонту є не зовсім зрозумілими і досить хиткими. О.Д. Резепкін виділяє третій ступінь майкопської культури, датуючи його пізніше за матеріали іноземцево-костромського типу, які відповідають другому ступеню його періодизації³⁵. Початок третього ступеня дослідник датує кінцем Трипілля С/1 — початком Трипілля С/2 лише на підставі зіставлення кам'яного молотка із зруйнованого поховання Таухабль біля Краснодару з аналогічними знахідками степового Причорномор'я³⁶. При цьому О.Д. Резепкін як базу для датування наводить знахідку молотка з поховання Вихватинського могильника (пох. 9/52), намагаючись датувати його кінцем Трипілля С/1 — початком Трипілля С/2. Але, наприклад, відповідно до періодизації Є.К. Черниш, могильник Вихватинці I датується 9 ступенем, а Вихватинці II — 10 ступенем пізнього Трипілля, що не є найранішими для Трипілля С/2, яке охоплює ступені з 7 по 11. В.А. Дергачов розглядає пам'ятки вихватинського типу у межах пізнього Трипілля, яким він вважає саме період Трипілля С/2, але поділяє їх на дві хронологічні

групи, відзначаючи при цьому, що питання відносної хронології вимагає уточнення³⁷.

Молотки, аналогічні знахідці з Таухабль, разом із трьома різновидами цього типу виробів автором цієї статті нещодавно було запропоновано виділити у наверхня кічкаського типу, датування яких з огляду на відносну хронологію обмежене виключно періодом Трипілля С/2³⁸. Наверхня кічкаського типу (16 екземплярів, за винятком вихватинського) концентруються смугою вздовж Дніпра та його притоків у могильниках Софіївського типу на півночі та у «випростаних» похованнях степової зони на півдні, аж до зруйнованого поховання у кам'яній скрині на Молочній, біля с. Костянтинівка, неподалік від Мелітополя (знайденого разом із крем'яним прапорцеподібним вістряем стріли майкопського типу та горщиком — імітацією майкопських форм)³⁹.

Радіовуглецеві дати могильників софіївського типу є досить пізніми (таблиця). Щодо «випростаних» поховань, то на весь відомий масив цих пам'яток нещодавно були отримані перші дві дати для двох поховань з кургану «Тарасова Могила», дослідженого у 1992 році на р. Конка на околиці м. Оріхів⁴⁰. Ці дати є більш ранніми щодо дат могильників софіївського типу, але й поховання можуть бути раннішими з огляду на можливу синхронізацію квітянської культури, яка включає і «випростані» поховання, з Трипіллям С/1 та С/2⁴¹. У цілому ж, з огляду на молотки, знайдені при двох похованнях в Єрмолаївці разом зі статуетками серезліївського типу та трипільською розписною амфоркою, період їхнього існування охоплює найпізніші (9—11) ступені розвитку пізнього Трипілля, за періодизацією Є.К. Черниш, тобто заключну половину Трипілля С/2. Таким чином, використання О.Д. Резепкіним для датування третього ступеня розвитку майкопської культури лише молотка з Вихватинського могильника явно недостатньо, та й взагалі, виділення цього ступеня викликає певні сумніви⁴².

З Північного Кавказу походять знахідки бронзової провушної сокири типу Аріушд зі ст. Усть-Лабинської⁴³ та фрагмента глиняної жіночої статуетки зі ст. Урупської⁴⁴, які могли б бути інтерпретовані як трипільські імпорти або впливи часу Трипілля С/1. Проте ці знахідки випадкові, і відсутність чіткого археологічного контексту не дозволяє робити конкретні висновки.

У степовій зоні Причорномор'я, незважаючи на наявність майкопських імпортів, відносне датування останніх не виходить за межі Трипілля С/2⁴⁵, що, можливо, свідчить і про проблемність періодизації майкопсько-новосвободненської спільноти з огляду як на археологічні засади, так і на радіовуглецеві дати⁴⁶. Зокрема, ми не маємо підстав датувати саме цим періодом поки що єдину знахідку у степових курганах горщика, який відповідає галюгаївсько-серьогінському майкопу (за С.М. Кореневським)⁴⁷, а саме — з кургану 1 біля с. Соколово на Ігулі. Відповідно до публікації, він був знайдений у засипці кромлеха разом із фрагментами іншої посудини, які, за даними автора розкопок, були викинуті зі зруйнованого основного поховання (№ 6а) під час впуску іншого поховання (№ 6)⁴⁸.

Загалом, сучасні археологічні джерела і радіовуглецеві дати дають підстави розглядати розвиток степового населення Причорномор'я під зростаючим культурним «тиском» двох землеробських суспільств. Перше з них було представлено кукутені-трипільською спільнотою, друге — майкопсько-новосвободненською. При цьому слід зазначити, що окремі групи пастушого населення формувалися за безпосередньої участі землеробів. Основним питанням залишається проблема їхнього хронологічного зіставлення, зокрема для початку пізнього Трипілля — часу, коли в Побужжі функціонують поселення-гіганти.

Судячи з нової серії радіовуглецевих дат та речових знахідок з поховань так званого «степового Майкопу», майкопсько-новосвободненське населення почало освоювати степи Передкавказзя вже з початку своєї появи на Північному Кавказі, тобто у ранньомайкопський (усть-джегутинський або ж галюгаївсько-серьогінський) час⁴⁹. Щодо степової зони Причорномор'я, то ми маємо свідчення про пізнішу появу тут близьких за обрядом пам'яток (животилівсько-вовчанський тип) з огляду на їхнє безумовне датування ча-

сом Трипілья С/2 та радіовуглецеві датн останнього. У цьому плані слід відзначити наявність у похованнях животилівсько-вовчанського типу майкопських посудин, прикрашених геометричним орнаментом, нанесеним пролискованими, рідше — прокресленими лініями (рис. 3, D). Навколо трипільського чи майкопського походження цього посуду ще точиться дискусія, зокрема в роботах В.Г. Збеневича, І.Ф. Ковальнової, І.В. Манзури, Т.Г. Мовші, А.Л. Нечитайло та автора цих рядків. В.А. Трифонов зазначає, що цей тип посуду був поширений у середній і пізньоурुकський періоди на широкій території від Південної Месопотамії і Сузіани до Східної Анатолії і що в майкопсько-новосвободненських комплексах на Північному Кавказі він з'являється на середньому (іноземцево-костромському) етапі розвитку Майкопу в результаті пізньоурукських впливів⁵⁰. Напевно, поширення цього посуду у степовому Причорномор'ї завдяки «животилівсько-вовчанській» міграції все ж таки вирішується на користь Північного Кавказу і майкопсько-новосвободненських племен, хоча той факт, що посуд із прокресленими геометричними композиціями присутній у пам'ятках гординештської (касперівської) групи Трипілья С/2, мусить бути прийнятим до уваги⁵¹.

У степовій зоні Причорномор'я в похованнях животилівсько-вовчанського типу посуд із пролискованим орнаментом знайдений разом з розписною пізньотрипільською керамікою гординештської (касперівської, за Т.Г. Мовшею) локальної групи (рис. 3, E), а також із кістяними та бронзовими підвісками болгарського типу, що, напевно, імітують посоховидні «шпильки» з досить пізніх новосвободненських дольменів (рис. 3, B)⁵², і так званими підвісками, які нагадують близькосхідні печатки (рис. 3, C). Це означає, що потребує пояснень значна розбіжність наявних радіовуглецевих дат для Майкопу-Новосвободної та Трипілья С/2 (таблиця).

Чи можлива «ідеальна модель»?

Постає питання — чи можна взагалі скласти певну цілісну картину з огляду на існуючі хронологічні розбіжності? Зокрема, чи можна стверджувати, що впливи двох землеробських світів Кукутені-Трипілья та Майкопу-Новосвободної відбувалися паралельно, у напрямку один до іншого, і закінчилися появою змішаних комплексів животилівсько-вовчанського типу, які об'єднали через степи обидва полярні регіони?

Якщо виходити з пошуків загальних закономірностей, то, очевидно, можна позитивно відповісти на поставлене запитання і на цій підставі окреслити певну «ідеальну модель» співвіднесення степу та землеробських суспільств, абстрагуючись від існуючих проблем. Але при такому підході мова може йти виключно про концептуальний підхід, який є досить дискусійним і має завжди певний рівень суб'єктивності, а тому потребує обережного використання та подальшого уточнення.

1. Вихідним пунктом для створення означеної моделі має бути припущення про синхронність появи найранніших пам'яток майкопсько-новосвободненської спільноти на Північному Кавказі, з одного боку, і функціонування трипільських поселень-гігантів у лісостеповому Побужжі, з іншого. Це припущення узгоджується з наявними радіовуглецевими датами.

2. Тоді наступним пунктом моделі буде припущення про можливу одночасну появу в степовому Передкавказзі найранніших поховань так званого степового Майкопу, а в степовому межиріччі Бугу та Дністра (можливо, ширше) — курганних поховальних комплексів з посудом Трипілья В/2—С/1, С/1 («степового Трипілья»?). Чи можливо це з огляду на економічні засади обох землеробських регіонів?

О.М. Гей на прикладі території Північно-Західного Передкавказзя охарактеризував появу «степового Майкопу» як результат диференціації господарської структури майкопсько-новосвободненської спільноти, а саме — виділення із системи комплексного осілого землеробсько-скотарського господарства останньої особливого напівкочового напрямку в процесі територіального відособлення певної частини населення за нових екологічних

умов, що могло призвести до формування нової археологічної культури і навіть нового етносу. Причину цього процесу дослідник бачить у відсутності достатньої площі гірських пасовиськ і вузькості степового коридору між горами та р. Кубань західніше від р. Білої, що значно обмежувало розвиток скотарства у місцевому закубанському населенні⁵³. Вчений також зазначає, що відособлення цієї частини населення призвело до певних змін у поховальному обряді, а саме — появи ям з уступами, орієнтації на схід та захід, тобто тих рис, які відомі в Нижньому Подонні на прикладі поховань у курганах груп Койсуг та Шахаївська II⁵⁴. Як видається, саме ці поховання вже відповідають локальним проявам пам'яток житилівсько-вовчанського типу, де все ж таки зберігається і типова для майкопсько-новосвободненських поховань орієнтація у південному напрямку⁵⁵.

У контексті позиції О.М. Гея слушно навести думку С.М. Кореневського щодо визначення господарсько-культурного типу майкопської культури. Дослідник характеризує його як рухливо-осіле комплексне землеробсько-скотарське господарство, яке базувалося на мотичній поверхневій обробці землі у річкових долинах, стійловому утриманні худоби та чабанування вздовж долини річок. При цьому С.М. Кореневський відзначає, що осілість майкопського населення була нетривалою, оскільки виснаження земельних угідь вимагало пошуків нових місць. Негативні для землеробського господарства кліматичні зміни при переході від атлантичного до суббореального періоду взагалі призвели, на думку вченого, до загибелі майкопської культури⁵⁶.

На фоні такої характеристики господарської системи майкопсько-новосвободненської спільноти (перш за все — галюгаївсько-серьогінського майкопу, за С.М. Кореневським) ще більш слушно виступає наведена вище позиція О.М. Гея щодо причин господарської диференціації та освоєння окремими групами майкопсько-новосвободненської спільноти степів у напрямку Дону⁵⁷. Цей процес виглядає абсолютно закономірним, хоча він міг супроводжуватися загостренням відносин із сусіднім степовим населенням. На це вказує розповсюдження типових для Майкопу-Новосвободної крем'яних асиметричних та прапорцеподібних вістер стріл. Положення останніх, як правило поодиноких, у похованнях Нижнього Подоння та його притоків (хут. Новий на р. Сал, к. 132, п. 23, 25 та 13⁵⁸) може свідчити про насильницьку смерть похованих. Більше того, поховання з майкопськими вістряма стріл відомі значно північніше, у басейні Сіверського Дінця (Олександрівськ, к. 4, п. 5; к. 9, п. 40⁵⁹; Піонерське, к. 8, п. 1, 7⁶⁰) і навіть західніше, у Подніпров'ї (могилище на о-ві Виноградному, пох. 26⁶¹) та на р. Молочній у згаданому вже похованні біля с. Костянтинівка⁶². Але найбільш представницьким щодо наявності майкопських вістер стріл вважається Костянтинівське поселення на Нижньому Доні, де знайдено 170 екземплярів, хоча ще більше там знайдено підтркнутних вістер з виїмкою в основі (514 екз.). Саме останні розглядаються деякими дослідниками як вістря потенційного противника мешканців поселення, від нападу якого воно і загинуло⁶³. На думку вчених, цим противником були середньостогівські племена (за термінологією Д.Я. Телегіна), але це досить дискусійний висновок з огляду, по-перше, на явно помилкове датування поселенням часом Трипілля В/1, по-друге, на синкретичний матеріальний комплекс поселення з перевагою степових, а не майкопських елементів, тим паче, що й вістря дротиків та списів ніяк не можна назвати «середньостогівським»⁶⁴. Значна кількість майкопсько-новосвободненських матеріалів на поселеннях і в похованнях Нижнього Подоння та степового Передкавказзя досить виразно вказує на експансію (можливо, і військову) майкопсько-новосвободненської спільноти і її значний культурний вплив на степове населення. Матеріали, які б вказували на суттєві зворотні впливи степового населення на території майкопсько-новосвободненської спільноти, як зазначалося вище, практично не відомі. Відсутні там і трикутні вістря стріл з виїмкою в основі, які б свідчили про загрозу саме від степових «середньостогівських» племен.

Є підстави вважати, що схожий із «майкопсько-новосвободненським» процес диференціації господарської системи та освоєння степових просторів

міг початися також і в середовищі кукутені-трипільського населення впродовж етапу Трипілля С/1, зокрема у Буго-Дністровському межиріччі. По суті, економічні засади для цього, з огляду на існуючі розробки проблем демографії та господарської системи кукутені-трипільського суспільства, могли бути⁶⁵. Землеробсько-скотарське господарство Кукутені-Трипілля базувалося на екстенсивній переложно-заліжній системі землекористування з можливим орним землеробством за безумовної наявності мотичного. Таке господарство розвивалося виключно за рахунок територіальної експансії Кукутені-Трипілля вздовж правобережного лісостепу⁶⁶. Загалом, характеристика рухливо-осідлого землеробсько-скотарського господарства майкопсько-новосвободненської спільноти, наведена С.М. Кореневським, принципово схожа з кукутені-трипільським господарством, за винятком хронологічно-просторових показників. Близькість спостерігається вже в тому, що поширення обох систем відбувалося від передгір'їв: Кукутені-Трипілля — від передгірських регіонів Карпат, а Майкопу-Новосвободної — від кавказьких передгір'їв. Але якщо майкопсько-новосвободненське суспільство мало безальтернативну перспективу освоєння виключно прилеглих степових регіонів, то кукутені-трипільське мало можливість спочатку використати досить широку чорноземну смугу українського правобережного лісостепу, яка, щоправда, теж мала свій ліміт. Він вичерпався, на думку М.Ю. Відейка, уже на початку етапу Трипілля В/2, коли припинилася територіальна експансія і почався перерозподіл наявних ресурсів⁶⁷. Екстенсивність землеробства, що вичерпувало не тільки земельні, але й лісові та інші ресурси, а також несприятливі кліматичні зміни⁶⁸ вели до кризи господарської системи Кукутені-Трипілля і розвитку тих явищ, які О.М. Гей назвав для Майкопу-Новосвободної диференціацією господарських структур, а М.Ю. Відейко для Кукутені-Трипілля називає моделями господарської адаптації в результаті виходу трипільців за межі звичного екологічного середовища⁶⁹. Можливо, проявом цього процесу можна вже вважати появу стоянок Трипілля С/1 у Канівському Подніпров'ї (Ігнатенкова Гора), які розглядаються як сезонні стійбища трипільських мисливців та рибалок⁷⁰. В.О. Круц визначає у Київському Подніпров'ї для часу Трипілля С/1 різке зростання дикої фауни на поселеннях, що означає збільшення ролі мисливства у господарстві місцевого населення (пам'ятки чапаївського типу), і на цьому фоні — зменшення розмірів поселень, порушення традицій домобудівництва⁷¹. Очевидно, що вже формування поселень-гігантів у Побужжі зі значною концентрацією продуктивних сил і тиску на навколишнє середовище було проявом територіального обмеження господарської системи Кукутені-Трипілля, що вимагало диференціації останньої, або, іншими словами, виділення (сегментації) окремих груп населення, які започатковують нові господарські системи⁷². В.О. Круц, наприклад, зазначає з огляду на демографічні розрахунки, що, очевидно, на початку пізнього етапу (Трипілля С/1) «...пік соціально-економічного розвитку трипільського суспільства був уже пройдений і почався спад, який згодом завершився зникненням трипільців з історичної арени». Це стосується, насамперед, Буго-Дніпровського межиріччя, де густота населення, за підрахунками дослідника, була максимальною⁷³. Тому, на фоні кризових проявів у господарстві кукутені-трипільського суспільства, не може бути виключеним і відхід певних груп населення у прилеглі степові райони Побужжя, що саме і припускала Т.Г. Мовша, акцентуючи при цьому увагу на томашівській групі, або, як вона вважала, культурі⁷⁴.

На відміну від «степового Майкопу», наявність курганных поховань якого не викликає сумнівів, визначення поховань трипільської культури в курганах Буго-Дністровського межиріччя залишається темою дискусійною. Як зазначалося, Т.Г. Мовша вважала трипільськими не лише невеликі поселення-стоянки у степовому Побужжі, але й деякі поховання в курганах, які супроводжувалися мальованим посудом Трипілля В/2—С/1, С/1. Щоправда, дослідниця відзначала при цьому, що поховальний обряд локальних груп Трипілля того часу досі залишається невивченим і тому, визначаючи належність поховань, необхідно дотримуватися індивідуального підходу до кожного з них, оскільки в одних випадках мова може йти про імпорт, у других — про етнічні зв'язки, а в третій — дійс-

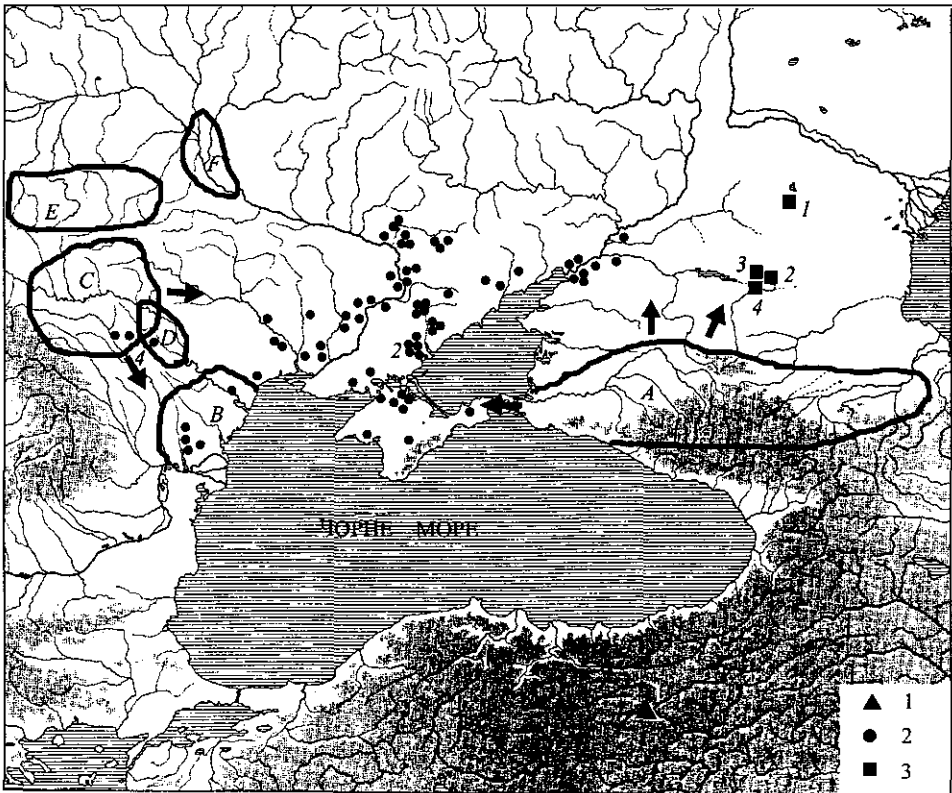

Рис. 4. Карта розповсюдження пам'яток животилівсько-вовчанського типу: 1 — тель Арслантепе у Східній Анатолії; 2 — поховання животилівсько-вовчанського типу: 1 — Животилівка (суч. м. Новомосковськ); 2 — Вовчанськ; 3 — Койсуг; 4 — Бурсучени (для межиріччя Дністра та Дунаю представлені лише вибіркові комплекси, в основному з підвісками болгарського типу); 3 — вибіркові поховання так званого степового Майкопа: 1 — Евдик; 2 — Манджикіні; 3 — Зунда-Толга; 4 — Шарахалсун. А — зона розповсюдження майкопсько-новосвободненської спільноти (за Р.М. Мунчаєвим та В.А. Трифоновим); В, С, D, E, F — основні локальні групи Трипілля С/2 (за В.Г. Петренком): В — усатівська; С — гординештська; D — вихватинська; E — городська; F — софійська

но, про трипільську належність поховань, що і демонструє розселення трипільців у степ ⁷⁵.

З огляду на це застереження, єдиними похованнями, які можуть мати стосунок до Трипілля, є представлені групою III, варіантами А та В, за авторською класифікацією. Вони складають третю з основних чотирьох поховальних традицій для енеоліту причорноморських степів (рис. 2) ⁷⁶. Саме ці поховання об'єднані автором з нижнім шаром Михайлівського поселення в одну культуру, хоча проблема походження матеріального комплексу останнього досі не має загальноприйнятого вирішення. Єдине, що можна стверджувати, на нашу думку, — це те, що в матеріалах нижнього шару, безумовно, відбилися впливи землеробських культур ⁷⁷.

І.В. Манзура також розглядає зазначену групу поховань, але у Дністро-Дунайському межиріччі (тип Хаджидер, за В.Г. Петренком), у землеробському контексті і включає їх у так званий бессарабський варіант культури Чернавода I ⁷⁸. Дослідник взагалі сумнівається, що трипільський посуд у цих похованнях можна вважати імпортом. Більше того, він акцентує увагу на факті, що в даних випадках можна говорити про степове відособлення від трипільського культурного масиву ⁷⁹. Дійсно, скорчені на боці поховання в овальних ямах з однією підгнутою і другою випростаною або ж з двома випростаними до колін руками (відповідно, групи III-A та III-B), у супроводі посуду Трипілля В/2—С/1 та С/1 зовсім не відомі, зокрема у так званих середньостогівських могильниках Подніпров'я, де представлені виключно скорчені

на спині поховання. І хоча формування цього нового обряду ще не зовсім зрозуміле, треба визнати, що традиція скорчених на боці поховань у супроводі посуду виглядає типовішою саме для землеробських суспільств. Зрідка поховання з таким положенням померлих представлені і в курганах майкопсько-новосвободненської спільноти. Саме тому можна-таки припустити, поперше, що формування даної обрядової традиції відбувалося не без участі землеробських племен, а по-друге, що в Буго-Дністровському межиріччі такими племенами могли бути лише трипільські групи у процесі диференціації господарської структури Кукутені-Трипілля і формування «степового Трипілля»⁸⁰. Це міг бути початок того процесу, який пізніше призвів до формування у степовому Подністров'ї усатівської культури, оскільки згадані вище поховання фахівці, зокрема вже згадані І.В. Манзурою та В.Г. Петренку, попри термінологічні розбіжності вважають доусатівськими не тільки у хронологічному, а й у генетичному плані.

На відміну від майкопсько-новосвободненських поховань, ранні поховання груп III-A та B супроводжувалися найчастіше лише поодинокими горщиками, і зброя там майже не представлена. Це пояснюється, зокрема, тим, що, прийнявши означені поховання за трипільські, можна припустити, що прилеглі до кукутені-трипільської території степові області Побужжя та Подністров'я у цей період були практично не заселені степовим населенням, зокрема квітянською культурою (з «випростаними» похованнями), а найпізніші стогівські та «пост-стогівські» групи були, найімовірніше, нечисленними сусідами⁸¹. Незначна кількість фрагментів кераміки типу Середній Стіг II відома на степових стоянках Побужжя, які Т.Г. Мовша визначає як трипільські, але на поселеннях Трипілля В/2-С/1, С/1, зокрема на поселеннях-гігантах, степові стогівські елементи не представлені. Трипільські ж імпорти та впливи того часу, як зазначалося на початку статті, сягали степового та лісостепового Подніпров'я (могиляник Ігрень VIII, поселення Дерев'яка та Молюхів Бугор). Саме тому степова (як і лісостепова) загроза трипільській культурі залишається науково не доведеним фактом. Згадки про дерев'яків, озброєних луками та роговими бойовими кльвцями і молотами, які напали на трипільські поселення, залишаються поки що лише матеріалом для літературних фантазій. З агресивністю степових племен не згодні і деякі дослідники трипільської культури, які, навпаки, акцентують увагу на загостренні відносин всередині кукутені-трипільського суспільства, пов'язаного з експансією груп із західного ареалу в східний⁸². А оскільки мальований посуд у степових похованнях якраз має традиції західного ареалу, то можна припустити, що схильні до захоплення нових земель західні громади могли освоювати за рахунок господарської диференціації інші екологічні зони.

Таким чином, досить імовірно, що уже протягом вказаного часу на основі диференціації господарських систем майкопсько-новосвободненської спільноти на Північному Кавказі та кукутені-трипільської у Буго-Дністровському лісостепу відбувався початковий процес експансії землеробських культур у прилеглі степові регіони, а їхні культурні впливи сягали і віддаленіших регіонів.

3. Наступним важливим пунктом «ідеальної моделі» слід вважати ту обставину, що як над «нижньомихайлівськими» похованнями з посудом Трипілля В/2—С/1, С/1, так і над похованнями «степового Майкопу» відомі перші складні монументальні споруди зі сталими елементами культової архітектури. Якщо їхня синхронність буде підкріплена археологічними джерелами, тоді процес появи і розвитку «курганної традиції» у степовій зоні вимагатиме суттєвого уточнення, якщо не перегляду, з огляду на землеробський компонент її становлення⁸³. Цікаво, що за доби ранньої бронзи, у період існування «ямної культури», складна комбінована культова архітектура для курганів останньої була вже не характерною.

4. Ще одним важливим пунктом «ідеальної моделі» є те, що на наступному етапі (Трипілля С/2) експансія досягла свого апогею, очевидно, під впливом поступової аридизації та повного розпаду первинних землеробських господарських систем. Цей процес супроводжувався рухом населення, що залишило пам'ятки животилівсько-вовчанського типу, в яких були тісно поєднані

матеріальні риси обох землеробських регіонів (рис. 4). Це вказує на злиття культурних елементів обох регіонів, яке раніше ще не спостерігалось. Знайти активну сторону у цьому русі досить важко, оскільки обидві системи опинилися у схожих критичних умовах. Особливою ж прикметою того часу стає розповсюдження типово землеробського обряду «у позі адорації» (група III-C, за авторською класифікацією), яка раніше, за наявними даними, у степовій зоні не була представленою. Саме ця обрядова традиція з розвиненою кам'яною архітектурою стала типовою для усатівської культури, що разом зі значною насиченістю різноманітного інвентаря наблизило її до майкопсько-новосвободненських курганів⁸⁴.

5. Завершальним пунктом «ідеальної моделі», з огляду на праісторичні події у циркумпонтійській зоні, можна вважати той факт, що приблизно в той самий час, за новим радіовуглецевим датуванням, уже відбувалася так звана урукська експансія (середній та пізній Урук) з південної Месопотамії на північ⁸⁵. І якщо ці події мали відгомін у Східній Анатолії і на Північному Кавказі, як підкреслюють фахівці, говорячи про значні пізньоурукські впливи на цих територіях (хоча наявні дати C-14 для Майкопу-Новосвободної свідчать про час середнього Уруку), то їхній вплив на процеси в степовому Причорномор'ї на фінальній стадії енеоліту ще має бути вивченим.

Безумовно, викладене вище має дискусійний характер. З одного боку, багато аспектів відносної та абсолютної хронології потребують постійної кореляції. Наведені нами зіставлення робилися здебільшого за даними радіовуглецевого датування, як це зробив, наприклад, В. А. Трифонов⁸⁶, а тому потребують суттєвого археологічного підкріплення. Зокрема, нові дати вказують на явну тенденцію загального омоложення пам'яток Трипілля C/2⁸⁷ — як його фіналу, так і початку⁸⁸. Ці дати зміщують початок Трипілля C/2 до останньої третини IV тис. до н. е., якщо не пізніше (за калібраційною програмою OxCal). Тим самим повинні розширюватися хронологічні межі Трипілля C/1 за рахунок його фінального датування, що вимагатиме суттєвого коригування синхронізації пам'яток, зокрема по відношенню до Майкопу-Новосвободної. Наскільки це реально, повинні показати подальші дослідження. З іншого боку, північна причорноморська частина циркумпонтійської зони, можливо, має тенденцію до «запізнювання» подій щодо південної і навіть Північного Кавказу, чому відповідають і наявні дати, оскільки найпізніші з них для окремих локальних груп Трипілля C/2 досягають при калібрації 2750 cal BC⁸⁹. Це значно виходить за межі «terminus ante quem», запропонованого Г. Парцінгером, і за дати для Майкопу-Новосвободної. Лише на об'єктивних наукових засадах подальшого аналізу ми зможемо оцінити значення як степових енеолітичних культур, так і землеробських, передусім трипільської, у циркумпонтійській праісторії.

¹ *Статтю* написано на основі доповіді, прочитаної автором на міжнародній конференції «Поселення-гіганти трипільської культури (до 110-річчя дослідження культури)» 6 серпня 2003 року в Тальянках. У статті використані деякі висновки з проекту, який виконувався автором у Німецькому археологічному інституті в Берліні 1997—1999 рр. (стипендія Фонду ім. Олександра фон Гумбольдта за підтримки проф. Г. Парцінгера), та з проекту, який виконувався в Музеї археології та антропології Пенсільванського університету в м. Філадельфія 2001—2002 рр. (стипендія Фонду ім. Фулбрайта за підтримки проф. Ф. Хіберта).

² *Gimbutas M.* Das Ende Alteuropas. Der Einfall von Steppennomaden aus Südrussland und die Indogermanisierung Mitteleuropas. — *Archaeolingua Alapitvány / Eds. Jerem E., Meid W.* — Budapest, 1994. — S. 20.

³ *Автор* подає дапий термін у лапках, оскільки останній набув у наш час досить абстрактного характеру на фоні виділення окремих локальних варіантів ямної культурно-історичної області (за М. Я. Мерпертом) або спільноти (за О. Г. Шапошниковою), або навіть відокремлення окремих самостійних культур, зокрема новотиторівської. На цьому фоні важко відповісти на принципово важливе питання: що ж являє собою ямна культура у межах ямної культурно-історичної області чи спільноти?

⁴ *Мерперт Н. Я.* Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 146.

⁵ *Щодо проблем визначення характеру скотарства див.: Буянтян К.П.* Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень / Ред. В.Ф. Геинг, К.П. Буянтян. — К., 1994. — С. 73—101.

⁶ *Тут автор не підкреслює значення блоку культур Коджадермен-Гумельниця-Караново VI за доби степового раннього енеоліту.*

⁷ *Термін нещодавно запропонований В.А. Трифоновим — див.: Трифонов В.А.* Дарквети-мешоковская культура // Третья Кубанская археологическая конференция: Тезисы докладов / Ред. И.И. Марченко. — Краснодар—Анапа, 2001. — С. 190—194. Але існують також інші терміни, зокрема закубанська культура, за О.О. Нехаєвим, та культура перлинно-накольчатої кераміки, за С.М. Кореневським.

⁸ *Термін згідно з: Кореневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья (майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии и символики погребальной практики): Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 2001.

⁹ *Слід зазначити, що у зв'язку з постійним поповненням радіовуглецевих дат для енеолітичних пам'яток хронологічні межі періодів розвитку енеоліту потребують постійного коригування та перевірки археологічними методами. Тому, як правило, калібровані дати можуть сприйматися лише як наближені цифри, які ще потребують обережного використання, особливо при зіставленні з датуванням тих культур, які мають радіовуглецеві дати, зроблені багато років тому, і не поповнювалися новими. Зокрема, це стосується дат, похибка яких становить ± 100 і вище.*

¹⁰ *Даниленко В.М., Шмаглій М.М.* Про один поворотний момент в історії Південної Європи // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 3—20.

¹¹ *Між раннім та середнім періодами існує проміжок часу, який був визначений автором як «степовий хіатус» з огляду на характер раннього і середнього періодів (Rassamakin Y.Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Levine M., Rassamakin Yu., Kislenco A., Tatarintseva N. Late Prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe (with an introduction by C. Renfrew). — McDonald Institute Monographs: University of Cambridge, 1999. — P. 128. Він відповідає приблизно Трипіллю В/1-2 і В/2 та поселенням типу Середній Стіг 2 у степовому Подніпров'ї і має свою специфіку (Цаєк Е.В., Рассамакін Ю.Я. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии поселений типа Средний Стог 2 // Stratum Plus (у друці). Цікаво, що значний проміжок часу можна побачити і в періодизації М. Гімбутас між першою та другою хвилями розповсюдження курганної традиції (Gimbutas M. Das Ende Alteuropas... — S. 15).*

¹² *Rassamakin Y.Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe... — P. 73—154.*

¹³ *Рассамакін Ю.Я.* Степная культовая монументальная архитектура: в понских истоков традиции // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя): Матеріали міжнародної археологічної конференції / Ред. І.Ф. Ковальов. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 56—60. Доповідь автора на секції «Матеріальна культура номадизму» на 4-й конференції Європейської асоціації археологів у Гетеборгу (Швеція) в 1998 р. (див.: *Rassamakin Y. Kurgans of the Pontic Steppe as Development of the Megalithic Tradition // EAA 4th Annual Meeting. Abstract Book / Eds. Andersson A.-C., Cornell P., Karlsson H., Kjærsgaard J., Rolöf M. — Göteborg, 1998. — P. 89—90*). На цю тему також див.: *Довженко Н.Д.* Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України // Праці центру пам'ятокознавства. — Вип. 2 / Ред. С.З. Заремба. — К., 1993. — С. 108—121.

¹⁴ *Мовша Т.Г.* Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту-ранньобронзового віку // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 36—51; *Петренко В.Г.* Относительно места в степном энеолите ряда памятников Днестровско-Дунайского региона // Древнее Причерноморье (Краткие сообщения Одесского Археологического Общества). — Одесса, 1993. — С. 16—19; *Rassamakin Y.Y.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe... — P. 112—122.

¹⁵ *Рассамакін Ю.Я., Евдокимов Г.Л.* Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений // Археологический альманах. — № 10. — Донецк, 2001. — С. 83.

¹⁶ *Рассамакін Ю.Я.* Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 64—74.

¹⁷ *Рассамакін Ю.Я.* О периодизации Александровского энеолитического могильника // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 5-го українсько-російського польового семінару / Ред. Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко, А.Д. Пряхін. — Київ—Вороніж, 2001. — С. 96—100; *Его же.* Степная культовая монументальная архитектура... — С. 59—60; *Кореневский С.Н., Калмыков А.А.* Новые данные о курганах эпохи энеолита и раннего бронзового века севера Степно-Предкавказья // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции. — Часть I / Ред. Н.И. Шишлин. — М., 2003. — С. 72—74.

¹⁸ *Кореневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья...; *Резепкин А.Д.* К проблеме соотношения хронологии культур эпохи энеолита — ранней бронзы Север-

ного Кавказа и Триполья // Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. (к 100-летию со дня рождения А.А. Иессена) / Ред. Ю.Ю. Пиотровский. — СПб., 1996. — С. 50—54; *Трифонов В.А.* Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — бронзы Северного Кавказа // Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. (к 100-летию со дня рождения А.А. Иессена) / Ред. Ю.Ю. Пиотровский. — СПб., 1996. — С. 43—49; *Трифонов В.А.* Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // К столетию периодизации В.А. Гордцова бронзового века южной половины Восточной Европы: Материалы междунар. науч. конф. / Ред. Ю.И. Колев. — Самара, 2001. — С. 78—79.

¹⁹ *Мовша Т.Г.* Косеиновская локальная группа трипольско-кукутенской общности // Проблемы истории и археологии Нижнего Подиестровья: Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции / Ред. В.П. Ванчугов. — Ч. II. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 59; *Мовша Т.Г.* Проблема взаимоотношений степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.): Материалы междунар. конф. / Ред. Е.В. Яровой. — К., 1991. — С. 58; *Мовша Т.Г.* Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 46; *Резепкин А.Д.* Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы (по материалам погребальных памятников новосвободненского типа): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1989. — С. 11—14. У нещодавно видаій монографії О.Д. Резепкін синхронізував третій горизонт (Клади III) з Трипіллям C/1-2 (*Rezepkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien // Archäologie in Eurasien.* — Band 10. — Rahden/Westf., 2000. — S. 17—22, Abb. 6.

²⁰ *Збеневич В.Г.* К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины / Ред. С.С. Березанская, В.В. Отрошенко, Д.Я. Телегин. — К., 1976. — С. 64; *Мовша Т.Г.* Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 40—44, 46. У цьому контексті слід згадати інформацію про нібито зруйноване поселення на Чонгарському півострові на Сивашах, де були начебто зібрані ще у сер. 80-х років трипільські мальовані біконічні горщики Трипілля C/1. Ю.О. Шиллов навіть реконструював площу поселення в 0,25 га, яке складалося з напівземлянки, зруйнованої і перекритої дорогою (*Вацук П.М., Шиллов Ю.А.* К вопросу о контактах майкопской и трипольской культур // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы: Тезисы докладов международного симпозиума / Ред. В.А. Трифонов. — Л., 1991. — С. 59). Але оскільки жодних аргументів, які б підтвердили існування поселення, не було ніколи наведено, можна припустити, що йдеться про недостовірну інформацію.

²¹ *Цвек Е.В., Рассамкин Ю.Я.* Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии поселений типа Средний Стог 2 // Stratum Plus (у друці). Слід зазначити у цьому зв'язку, що наведені свого часу А.Л. Нечитайло прояви впливу степу на майкопську культуру були не досить переконливими, некоректними, а деякі просто хибними (*Нечитайло А.Л.* Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991. — С. 27—59). Перш за все, це стосується пасажа про запозичення гостродонного посуду та шнурового орнаменту на майкопській кераміці, що просто не витримує критики. Про це вже писав автор та С.М. Корнеевський. Круглодонний посуд, зокрема піфоси, непогано представлений на близькосхідних пам'ятках, синхронних Майкопу. Наприклад, у шарах VII та VI-A теля Арслантепе у Східній Анатолії. Щодо шнурового орнаменту, то тут можна навести фрагменти чаш, орнаментовані паралельними рядами відбитків шнура, які численно представлені у шарі VII згаданого теля Арслантепе. Автори розкопок відзначили, що йдеться не про орнамент, а про певну систему переносу ще вологих виробів до місця сушки та виналу за допомогою сіток чи каркасів, виготовлених з кількох рядів шнурів (*Palmieri A. Eastern Anatolia and Early Mesopotamian Urbanization: Remarks on Changing Relations // Studi di paleontologia in onore di Salvatore M. Puglisi / Eds. Liverani M., Palmieri A., Peroni R.* — Roma, 1985. — P. 194. — Fig. 1, 9—11). Тобто відбитки шнура пояснюються наявністю певної технології під час виготовлення посуду ще до впаду. Те саме, безумовно, стосується і наведених А.Л. Нечитайло фрагментів піфосів з відбитками канатів (*Нечитайло А.Л.* Связи населения... — С. 49. — Рис. 16), які не мають жодного стосунку до степових впливів і, навіть навпаки, вказують на близькосхідні технологічні традиції. Тому хотілося б застерегти дослідників від посилення на надібні зіставлення.

²² *Ковалева И.Ф.* Погребения животилевского типа в Присамарье // Курганные древности степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.) / Ред. И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1978. — С. 48; *Ее же.* Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днепра (к выделению животилевского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья / Ред. И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1991. — С. 69—88; *Рассамкин Ю.Я.* Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна р. Молочная // Новые памятники

ямной культуры степной зоны Украины / Ред. О.Г. Шапошникова. — К., 1988. — С. 21—25; *Его же*. О соотношении степных и новосвободненских памятников // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1991. — С. 52—55; *Его же*. Станица Новосвободная и понтийская степь: новый источник решения актуальной проблемы // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тезисы докладов VII Донской археологической конференции. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 64—66; *Rassamakin Yu. Y.* On Early Elements of the Globular Amphora Culture and Other Central European Cultures in the Late Eneolithic of the Northern Black Sea Region // Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350 BC / Ed. A. Koško. — Baltic-Pontic Studies. — № 4. — Poznań, 1996. — P. 112—32.

²³ *Андреева М.В.* К вопросу о южных связях майкопской культуры // СА.— 1977. — № 1. — С. 39—56; *Корневский С.Н.* Радиоуглеродные даты майкопских (галюгаевских) поселений // Вторая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1993. — С. 50—52; *Его же*. Древнейшие земледельцы и скотоводы...; *Мунчаев Р.М.* Эпоха бронзы Северного Кавказа // Археология: эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа / Ред. К.Х. Кушнарева, В.И. Марковин. — М., 1994. — С. 168—172; *Пиотровский Ю.Ю.* Датировка археологического комплекса Майкопского кургана (Ошад) и проблемы хронологии «майкопской» культуры // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1991. — С. 28—31; *Пиотровский Ю.Ю.* «Майкоп» и Древний Восток // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского: Тезисы докладов. — СПб., 1993. — С. 48—50; *Трифонов В.А.* Некоторые вопросы переднеазиатских связей майкопской культуры // КСИА АН СССР. — 1987. — Вып. 192. — С. 18—26; *Его же*. Поправки к абсолютной хронологии...; *Его же*. Поправки к абсолютной хронологии культуры эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы: Материалы международной научной конференции / Ред. Ю.И. Колев. — Самара, 2001. — С. 71—82; *Sherratt A.* Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives. — Edinburgh, 1997. — P. 457—470 (російськомовну скорочену версію відповідного розділу цієї книги див.: *Шеррат Э.* Троя, Майкоп, Алтай-депе: урбанізм раннього бронзового века и его периферии // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации) / Ред. В.М. Массон. — СПб., 1997. — С. 50—59).

²⁴ *Корневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы...; *Трифонов В.А.* Некоторые вопросы переднеазиатских связей... — С. 20; *Его же*. Майкопская керамика с «пролошненным» орнаментом // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции. — Ч. I / Ред. Н.И. Шишлина. — М., 2003. — С. 74—77; *Sherratt A.* Economy and Society in Prehistoric Europe... — P. 461—465.

²⁵ *Андреева М.В.* Указ. соч.; *Трифонов В.А.* Некоторые вопросы переднеазиатских связей...; *Пиотровский Ю.Ю.* Датировка археологического комплекса Майкопского кургана...; *Корневский С.Н.* Древнейшее оседлое население на Среднем Тереке. — М., 1993; *Мунчаев Р.М.* Указ. соч... — С. 169; *Sherratt A.* Economy and Society in Prehistoric Europe... — Fig. 18, 2.

²⁶ *Wright H.T.* Cultural Action in the Uruk World // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 126.

²⁷ *Корневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы... — С. 25—27; *Трифонов В.А.* Майкопская керамика с «пролошненным» орнаментом... — С. 77. — Табл. 1; *Di Nocera G.-M.* Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norsuntepe: the Fourth — Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region // Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV—III millénaires. Actes du Colloque International organisé par l'Institut Français d'Université d'Istanbul (IFEA) en collaboration avec l'Université d'Istanbul (IÜ), le Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul (DAI) et le British Institute of Archaeology at Ankara (BIAA) / Éd. C. Marro & H. Hauptman. — Varia Anatolica. — № XI. — Paris, 2000. — P. 73—75; *Wright H.T., Rupley E.S.A.* Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 114—120; *Frangipane M.* Centralization Processes in Greater Mesopotamia. Uruk «Expansion» as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamian Region // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 325—340. Необхідно

вказати, що досить ранні дати для храму В шару VI-A Арслантепе спеціально підкреслюються фахівцями як занадто ранні, пояснення цього — можливі особливості зразків для аналізу, зокрема використання при будівництві храму занадто старого дерева. Для датування храму пропонується одна надійніша дендрохронологічна дата, отримана П.І. Куніхольмом (3374 ± 30 BC), яка добре відповідає іншим каліброваним датам шару, зокрема його початку (Di Nocera. Radiocarbon Datings... — P. 74; *Frangipane M. The Late Chalcolithic / EB I Sequence at Arslantepe. Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site // Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV—III millenaires. Actes du Colloque International organisé par l'Institut Français d'Université d'Istanbul (IFEA) en collaboration avec l'Université d'Istanbul (IÜ), le Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul (DAI) et le British Institute of Archaeology at Ankara (BIAA) / Eds. C. Marro, H. Hauptman. — Varia Anatolica XI. — Paris, 2000. — P. 446; Wright H.T., Rupley E.S.A. Calibrated Radiocarbon Age... — P. 117—118).*

²⁸ Трифонов В.А. Майкопская керамнка с «пролощенным» орнаментом... — Табл. 1.

²⁹ *Frangipane M. Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions // Between the Rivers and Over the Mountains (Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata) / Eds. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink. — Roma, 1993. — Табл. 1; Frangipane M. The Late Chalcolithic / EB I Sequence at Arslantepe... — P. 440—447. — Табл. 1.*

³⁰ *Parzinger H. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus. — Römische-Germanische Forschungen. — Band. 52. — Mainz am Rhein, 1993. — S. 248—249.*

³¹ *Rothman M.S. The Local and the Regional. An Introduction // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 5—13. — Табл. 1, 1; 1, 2; Wright H.T. Cultural Action in the Uruk World... — P. 125.* Цікаво відзначити думку одного з дослідників теля Арслантепе, італійської вченої М. Франджіпейн. Вона змінила раніше запропоноване нею разом з іншою дослідницею теля А. Палмієрі віднесення шару VI-A до періоду ранньої бронзи I (РБ I). Вона вважає, що зараз цей шар правомірно відносити до більш широко вживаного дослідниками культуру Верхнього Євфрату терміну «пізній халколіт», пояснюючи це наявними зв'язками шару VI-A з пізньо-урукськими культурами Верхньої Месопотамії та його чітким еволюційним зв'язком із попереднім шаром VII (*Frangipane M. The Late Chalcolithic / EB I Sequence at Arslantepe... — P. 439—440*). Методично схожу ситуацію ми маємо у причорноморській степовій зоні, де пам'ятки, синхронні Майкопу та Усадово, деякі дослідники називають уже ранньобронзовими, тоді як вони мають чітко визначений зв'язок з раннішими енеолітичними пам'ятками. Повністю ситуація змінюється лише з появою «ямної культури».

³² *Андреева М.В. Указ. соч.; Мунчаев Р.М. Указ. соч.; Трифонов В.А. Некоторые вопросы переднеазиатских связей...; Его же. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — бронзы Северного Кавказа...; Корневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы...*

³³ *Wright H.T. Cultural Action in the Uruk World... — P. 125—126; Wright H.T., Rupley E.S.A. Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages... — P. 120—122.*

³⁴ *Відейко М. Взаємини тріпільських громад Подніпров'я з лісостеповими культурами Дніпро-Дністровського басейну // Наукові записки з української історії. — Вип. 14 / Ред. В.П. Шевчук. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — С. 35.* Цікаво, що наведені М.Ю. Відейко хронологічні проміжки для Трипілья В/1-2 та В/2 в цілому відповідають часові «степового хіатусу» (див. примітку 11).

³⁵ *Rezeşkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady... — S. 18.*

³⁶ *Слушні критичні зауваження щодо періодизації та датування майкопської культури, запропонованих О.Д. Резепкіним, наводить С.М. Корєєвський (Корєєвський С.Н. Рецензия на книгу: Rezeşkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordkaukasien // Archäologie in Eurasien. — 2000. Band 10. Verlag Marie Leindorf: Rahden/Westf. — 2000. — 73 с., 85 таблиц // РА. — 2002. — № 4. — С. 170—175).*

³⁷ *Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР / Ред. В.М. Массон, Н.Я. Мернерт. — М., 1982. — С. 171—175, 223—225; Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980. — С. 102, 144.*

³⁸ *Рассамкин Ю.Я. Каменные навершия кичкасского типа как связующее звено позднеэнеолитических памятников Среднего и Нижнего Поднепровья // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины / Ред. В.Ф. Мещеряков. — Харьков, 2001. — С. 31—32.*

³⁹ *Нечитайло А.Л. Указ. соч. — С. 45. — Рис. 14. За пропорціями скрині та положенням залишків кісток не виключено, що поховання можна також віднести до «винростайн».*

⁴⁰ *Неопубліковані* розкопки В.О. Самара та А.Л. Антонова. З датами, зробленими в Гейдельберзі, автора познайомив Б. Говедаріца, але вони теж не опубліковані. Автор вдячний колегам за можливість послатися на цю інформацію.

⁴¹ *Рассмакин Ю.Я.* Квятинская культура: история и современное состояние проблемы // *Stratum plus*, 2 / Ред. И.В. Манзур. — Кишинев—СПб., 2000. — С. 117—177.

⁴² Слід підкреслити все ж таки важливість поховального комплексу з Таухабль, оскільки поряд із керамікою та молотком він супроводжувався так званим псалієм майкопського типу у вигляді петлі, згорнутої з бронзового дроту (*Rezekin A.D.* Das frühbronzezeitliche Gäberfeld von Klady... — S. 71—72. — Taf. 77, 2). Уперше, завдяки молотку кічкаського типу, надана можливість прямого хронологічного зіставлення «псалія» зі степовими пам'ятками, а саме з часом могильників софійського типу та пізніх «випроганих» поховань квятинської культури. Це збігається з датуванням «псаліїв» пізнім етапом розвитку майкопсько-новосвободненської спільноти (новосвободненським етапом у системі традиційної періодизації). В.А. Трифонов порівнює ці «псалії» із зображеннями в месопотамському мистецтві культових символів, пов'язаних із потойбічним світом, які з'явилися в урукський час і продовжували існувати пізніше (*Трифонов В.А.* Некоторые вопросы нереднезваситских связей майкопской культуры // КСИА АН СССР. — 1987. — № 192. — С. 21—23).

⁴³ *Ильюков Л.С.* Бронзовый топор из Прикубанья // СА. — 1981. — № 2. — С. 264—265.

⁴⁴ *Марковин В.И.* Глиняная статуэтка из станицы Урупской // КСИИМК. — 1959. — Вып. 76. — С. 108—111.

⁴⁵ *Rassamakin Yu.Ya.* Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model // *Ancient interactions: east and west in Eurasia* / Eds. K. Boyle, C. Rénfrew, M. Levine. — Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 2002. — P. 49—73.

⁴⁶ *Rezekin A.D.* Культурно-хронологическая ситуация на Северном Кавказе в эпоху энеолита—ранней бронзы // *Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. Археологические изыскания.* — Вып. 25. — СПб., 1995. — С. 59—62; *Его же.* Майкоп-Новосвободная. Этапы или культуры? // *Третья Кубанская археологическая конференция: Тезисы докладов* / Ред. И.И. Марченко. — Краснодар—Анапа, 2001. — С. 190—194; *Rezekin A.D.* Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaskasien // *Archäologie in Eurasien.* — Band 10. — Rahden/Westf., 2000. — P. 17—22. На обережне ставлення до існуючої внутрішньої періодизації майкопсько-новосвободненської спільноти звертає увагу і С.М. Кореневський (*Кореневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы... — С. 26).

⁴⁷ За іншими дослідниками — ранньому етапу (за Р.М. Мунчаєвим), найраннішому устеджегутинському етапу розвитку майкопсько-новосвободненських пам'яток (за В.А. Трифоновим) або ж першому ступеню (за О.Д. Резепкіним).

⁴⁸ *Шарафутдинова И.Н.* Северная курганная группа у с. Соколово // *Археологические памятники Поингулья* / Ред. О.Г. Шапошникова. — К., 1980. — С. 71—72, 75—77. — Рис. 4, 1—5; *Нечитайло А.Л.* Указ. соч. — С. 23. — Рис. 1, 2; *Rassamakin Yu.* Aspects of Pontic Steppe... — P. 56. — Fig. 4.3. Для об'єктивного розгляду цього питання потрібно звернути увагу на пряму стратиграфію між двома енеолітичними похованнями в кургані. Основне поховання (№ 6а) було зруйноване іншим енеолітичним безінвентарним похованням (№ 6), і кожне з них було оточене кромлехом. Це впускне поховання відповідає групі П-А, за класифікацією автора, і віднесене до так званих «ностоговських» поховань, датування яких за трипільськими горщиками можливе від Трипілья С/1 до С/2 (*Рассмакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л.* Новый энеолитический могильник на р. Ингулеци и проблема выделения «постстоговских» погребений // *Археологический альманах* / Ред. А.В. Колесников. — № 10. — Донецк, 2001. — С. 74—85). З цих причин можна припустити, що датування основного поховання могло виходити і за межі Трипілья С/2, але з огляду на зруйнованість поховання і лише припущення, що саме з нього походить згаданий посуд, проблема не може бути вирішеною. А.Л. Нечитайло згадує ще один фрагмент стінки ранньомайкопського горщика, який походить з Михайлівського поселення, начебто з нижнього шару (*Нечитайло А.Л.* Указ. соч. — С. 23. — Рис. 1, 1). Але визначення цього фрагмента є проблематичним з огляду на його збереженість та стратиграфічну прив'язку. Цікаво відзначити і стратиграфію кургану 6, дослідженого біля с. Целіпне Джалпкойського р-ну в північному Криму (*Генинг В.В., Корпусова В.Н.* Археологические памятники Крымского Присвасья: вторая курганная группа у с. Целинное // *Препринт.* — К., 1989. — С. 10—18. — Рис. 10—17). Щоправда, йдеться не про ранньомайкопський час. Як показує додатковий аналіз, у кургані пох. 12 з імпортом, але не раннім, майкопським горщиком, який А.Л. Нечитайло порівняла з горщиком з навісу Хаджох (*Нечитайло А.Л.* Указ. соч. — С. 23. — Рис. 2, 2), було впускним при основному похованні 18 житвотилівсько-вовчанського типу, що вказує на досить пізні датування пох. 12.

⁴⁹ *Кореневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы...; *Кореневский С.Н., Камыков А.А.* Новые данные о курганах эпохи энеолита и раннего бронзового века севера Степного Предкавказья // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции. — Ч. I / Ред. Н.И. Шишлина. — М., 2003. — С. 73—74; *Шишлина Н.И., Чичагова О.А., Зазовская Э.П., Й. ван дер Плихт.* Радиоуглеродная хронология майкопских памятников Южных Ергеней // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции / Ред. Н.И. Шишлина. — Ч. I — М., 2003. — С. 79—82; *Шишлина Н.И.* К вопросу о начале бронзового века в Северо-Западном Прикаспии // Проблемы археологии Евразии: к 80-летию Н.Я. Мерперта / Ред. Р.М. Мунчаев. — М., 2002. — С. 71—77.

⁵⁰ *Трифонов В.А.* Майкопская керамика с «пролощенным» орнаментом... — С. 77.

⁵¹ *Манзура И.В.* О распространении гордишецких культурных элементов в Северном Причерноморье // Археологические исследования молодых ученых Молдавии / Ред. В.А. Дергачев. — Кишинев, 1990. — С. 27. Для порівняння: *Мовша Т.Г.* Взаємодієсини степових і землеробських культур... — С. 45.

⁵² *Рассамакин Ю.Я.* Подвески болградского типа как специфический индикатор миграционных процессов на рубеже энеолита — раннего бронзового века в понтийских степях // XV Уральское археологическое совещание: Тезисы докладов междунар. науч. конф. / Ред. Н.Л. Моргунова. — Оренбург, 2001. — С. 104—106.

⁵³ *Гей А.Н.* Хозяйственные структуры и этнические процессы у племен энеолита — бронзового века Северо-Западного Предкавказья (к постановке проблемы) // I Кубанская археологическая конференция: Тезисы докладов / Ред. А.М. Ждановский. — Краснодар, 1989. — С. 11—12.

⁵⁴ *Гей А.Н.* Указ. соч. — С. 12.

⁵⁵ *Рассамакин Ю.Я.* Относительная хронология... — С. 21—22; *Rassamakin Yu. Y.* On Early Elements... — P. 113. — Fig. 2, 1—4, 6; 3, 1.

⁵⁶ *Кореневский С.Н.* К вопросу о хозяйственно-культурном типе майкопской культуры // Культурно-историческое единство Евразии и Великий шелковый путь: Сборник тезисов семинара. — М., 1993. — С. 22—23. *Его же.* Древнейшие земледельцы и скотоводы... — С. 28—30.

⁵⁷ *Можливо і Крнму, але це питання потребує окремого розгляду із залученням відповідних археологічних джерел, зокрема Керченського п-ва.*

⁵⁸ *Ильюков Л.С.* К вопросу о кенотафах эпохи энеолита // Донские древности. — Вып. 2. — Азов, 1994. — С. 37—47, 182—184.

⁵⁹ *Поховання 5 з кург. 4 не увійшло до публікації могильника (див.: Братченко С.Н., Константишинеску Л.Ф.* Александровский энеолитический могильник // Древнейшие скотоводы степей юга Украины / Ред. О.Г. Шапошикова. — К., 1987. — С. 17—31), а поховання 40 з кург. 9 було опубліковане пізніше: *Братченко С.Н., Післарій І.А.* Звіт за археологічні дослідження Сіверсько-Донецької експедиції 1972 р. біля м. Олександрівська на Луганщині // Науковий архів ІА НАН України. — 1972/33а; *Рассамакин Ю.Я.* О периодизации Александровского... — С. 96; *Братченко С.Н.* Донецька катакомбна культура раннього етапу. — Луганськ, 2001. — Рнс. 96, 7—13.

⁶⁰ *Розкопки Краснльникова К.І., матеріали не опубліковані.*

⁶¹ *Добровольский А.В.* Неолітична стація на о. Виноградному. Щоденник розкопок за 1929 рік // Науковий архів ІА НАН України, фонд ВУАК/Дн., № 45—46. Два асиметричні вістря стріл знайдені серед ребер кістяка.

⁶² *Слід підкреслити, що датування більшості з знайдених поховальних комплексів не має надійних реперів, за винятком однозначно пізнього поховання з Костянтинівки. Вони можуть відповідати за часом як Трипілью С/1, так і Трипілью С/2, коли набір вістер стріл майкопського типу відомий навіть у Середньому Попрутті біля с. Костешти, у похованні животилівсько-вовчанського типу з виробничим інвентарем (*Дергачев В.А.* Матеріали розкопок археологічної експедиції на Среднем Пруте (1975—1976 гг.). — Кишинев, 1982. — С. 11—13). Потрібно зазначити, що в деяких інших похованнях, з огляду на характер інвентаря, можна говорити також про виробничий комплекс (Олександрівськ, к. 9, п. 40).*

⁶³ *Кияшко В.Я., Поплевко Г.Н.* Кремневые наконечники стрел Константиновского поселения // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. / Ред. В.Я. Кияшко. — Вып. 16. — Азов, 2000. — С. 242, 246.

⁶⁴ *Кияшко В.Я., Поплевко Г.Н.* Кремневые наконечники стрел... — С. 246—256; *Кияшко В.Я.* Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V—III тыс. до н. э.) // Донские древности. — Вып. 3. — Азов, 1994.

⁶⁵ *Бибииков С.Н.* Хозяйственно-экономический комплекс разнотого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62; *Массон В.М.* Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология — поиски и находки / Ред. И.И. Артеменко. — К., 1979. — С. 212; *Круц В.А.* К истории населения триполь-

ської культури в междуріччя Южного Буга і Дніпра // *Первобытная археология: Материалы и исследования / Ред. С.С. Березанская.* — К., 1989. — С. 117—132; *Його ж.* Питання демографії трипільської культури // *Археологія.* — 1993. — № 3. — С. 30—36; *Відейко-М.Ю.* Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи В/2-С/1): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1992; *Беляєва С.О., Відейко М.Ю.* Відтворююче господарство в лісостепу (історія і екологія) // *Пренпринт.* — К., 1993. — С. 6—16.

⁶⁶ *Відейко М.Ю.* Економіка та суспільний лад... — С. 11—14; *Беляєва С.О., Відейко М.Ю.* Відтворююче господарство... — С. 10—12 (також див. літ.).

⁶⁷ *Беляєва С.О., Відейко М.Ю.* Відтворююче господарство... — С. 10—11.

⁶⁸ *Круц В.А.* К истории населения трипольской культуры... — С. 128; *Петренко В.Г.* Опыт корреляции климатических и культурных ритмов // *Северо-Западное Причерноморье: ритмы культурогенеза: Тезисы докладов семинара.* — Одесса, 1992. — С. 23—25; *Відейко М.Ю.* Економіка та суспільний лад... — С. 7; *Беляєва С.О., Відейко М.Ю.* Відтворююче господарство... — С. 13.

⁶⁹ *Відейко М.Ю.* Економіка та суспільний лад... — С. 13—14.

⁷⁰ *Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю.* Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі // *Археологічні дослідження в Україні 1993 року / Ред. М.Ю. Відейко.* — К., 1997. — С. 23.

⁷¹ *Круц В.О.* Роль тваринництва в економіці трипільської культури // *Археологія.* — 1998. — № 4. — С. 137.

⁷² *Див. до цього: Круц В.О.* К истории населения трипольской культуры... — С. 128—129; *Відейко М.Ю.* Економіка та суспільний лад... — С. 11.

⁷³ *Круц В.О.* Питання демографії... — С. 33.

⁷⁴ *Мовша Т.Г.* Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 41, 46.

⁷⁵ *Мовша Т.Г.* Хронологія Триполья-Кукутени і степніє культури епохи раннього металла в її системі // *Проблеми археології Подніпров'я III—II тис. до н. е. / Ред. И.Ф. Ковалева.* — Днепропетровск, 1984. — С. 72—75; *Ее же.* Проблема взаимопроникновения степных и древнеземледельческих культур... — С. 57; *Ї ж.* Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 42.

⁷⁶ *Плешивенко А.Г., Рассмакин Ю.Я.* Про одну з груп енеолітичних поховань Дніпровського Лівобережжя // *Археологія.* — 1994. — № 2. — С. 105; *Rassamakin Yu.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe... — P. 73, 91—92. — Fig. 3, 4; *Рассмакин Ю.Я.* Проблемы периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции // *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы междунар. науч. конф. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы» / Ред. Ю.И. Колев.* — Самара, 2001. — С. 84. — Рис. 1.

⁷⁷ *М. Гімбутас* назвала нижній шар Михайлівки (Михайлівка I) початковою фазою майкопської культури і розглядала останню в рамках другої хвилі розповсюдження курганної традиції (Курган II), яка була датована спочатку 3440—3200 cal. BC, а у пізнішій версії 3500—3300 cal. BC, що відповідало пам'яткам Усатово-Городськ-Фолтешті та формуванню таких культур, як Баден, Езеро, Коцофені та ін. Пам'ятки Трипільля С/1 розглядалися дослідницею, очевидно, у межах першої хвилі (Курган II, позначений як пізній Середній Стіг), що також є проблематичним. Але саме на другу хвилю М. Гімбутас поклала відповідальність за завершення дезінтеграції доіндоевропейської «Старої Європи», початок якій поклала перша хвиля. Дослідниця абсолютно точно звернула увагу на майкопську культуру, але занадто спрощений підхід та характеристика джерел не витримують жодної критики, оскільки були залучені значно пізніші пам'ятки, а саме — поселення Михайлівка та Лівенцівка із «циклопічною фортифікацією», поховання кемі-обинської культури, ямні поховання та дольмени Кавказа (*Gimbutas M.* The Kurgan Wave № 2 c. 3400—3200 BC into Europe and the Following Transformation of Culture // *Gimbutas M.* The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected Articles from 1952 to 1993 / Eds. M.R. Dexter, K. Jones-Bley // *Journal of Indo-European Studies Monograph.* — № 18. — Washington, D.C.: Institute for the Study of Man, 1997. — P. 269—274; *Gimbutas M.* Das Ende Alteuropas... — S. 48—57). Заразом, якщо детально аналізувати розробки М. Гімбутас і використання в них пам'яток степового Причорномор'я, доведеться писати окреме монографічне дослідження, хоча часткова критика положень дослідниці викладена вже в серії робіт О. Хейслера, підсумованих у нещодавно виданій монографії (*Häusler A.* Nomaden, Indogermanen, Invasionen. Zur Entstehung eines Mythos // *Orientwissenschaftliche Hefte.* — 5/2003).

⁷⁸ *Manzura I.V.* The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Northwest Pontic // *Revista Arheologică.* — 1993. — № 1. — P. 28—30. — Fig. 4; *Levițki O., Manzura I., Demcenko T.* Necropola tumulară de la Sărateni. — *Bibliotheca Thracologica.* — XVII. — București, 1996. — P. 69—75.

⁷⁹ *Leviški O., Manzura I., Demcenko T.* Necropola tumulară... — P. 69—74.

⁸⁰ *В.О. Круц* не вірить у ймовірність цього процесу. Він вважає, що поховання з трипільським посудом належали до інopleмнінників у середовищі степового населення або ж, що ймовіріше, представникам останнього, які володіли престижними речами, отриманими в результаті обміну або як військова здобич (*Круц В.А.* К истории населения... — С. 131).

⁸¹ *Рассамакін Ю.Я., Евдокимов Г.Л.* Новый энеолитический могильник на р. Ингулец... — С. 83—85.

⁸² *Збеневич В.Г.* К проблеме крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара / Ред. В.Г. Збеневич — Тальянки, 1990. — С. 12; *Видейко М.Ю.* Економіка та суспільний лад... — С. 17.

⁸³ *Rassamakin Yu.Ya.* Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light... — P. 60—66. У цьому контексті було б дуже цікавим, включаючи і методичні прийоми, порівняти процес появи у степовій зоні культової монументальної архітектури з процесом становлення європейської мегалітичної традиції при переході від мезоліту до неоліту, оскільки він розглядається саме в контексті появи ранніх землеробів, включаючи такі питання, як демографія, територіальні маркери для сегментованого суспільства тощо (до цього див.: *Müller J.* Zur Entstehung der europäischen Megalithik // Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven (Hrsg. Beinhauer K.W., Cooney G., Guksch Ch.E., Kus S.). — Mannheim, 1999 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas. — Band 21). — S. 60—64; *Renfrew C.* Megaliths, Territories and Population // Acculturation and Continuity in Atlantic Europe / Ed. S.J. de Laet. — Brugge, 1976. — P. 198—219; *Sherratt A.* The Genesis of Megalithic: monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic North-West Europe // World Archaeology. — Vol. 22. — № 2. — P. 147—165; *Sherratt A.* Instruments of Conversion? The Role of the Megaliths in the Mesolithic-Neolithic Transition in North-West Europe // Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven (Hrsg. Beinhauer K.W., Cooney G., Guksch Ch.E., Kus S.). — Mannheim, 1999 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas. — Band 21). — P. 421—432. Але це тема окремого дослідження.

⁸⁴ *Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 94—95. Скорчений обряд на боці в усатівській культурі становив майже 70 % (на лівому — $60,4 \pm 6,4$ %, на правому — $7,5 \pm 3,4$ %). В.Г. Петренко вказує, що за значної варіації положення рук обряд «у позі адорації» представлений третинною поховань. Але до них слід додати ще й поховання, в яких руки в різному сполученні зігнуті під прямим кутом і більше. Крім того, до таких поховань треба залучити і так звані поховання з нахилом на бік. Тоді загальний процент поховань на боці також буде значно вищим, а поховання, випростані й скорчені на синіні, будуть поодинокими і нетиповими. Скорчений обряд на боці залишається типовим і для пізніх «нижньомихайлівських» поховань у південних зонах Південного Бугу та Дніпра, але «поза адорації» тут не є домінуючим обрядом (*Евдокимов Г.Л., Рассамакін Ю.Я.* Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины / Ред. О.Г. Шапошнкова. — К., 1988. — С. 88—89; *Рассамакін Ю.Я., Евдокимов Г.Л.* Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита // Археологический альманах. — № 12 / Ред. А.В. Колесник. — Донецк (в печати).

⁸⁵ *Algaze G.* The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in the Early Mesopotamian Civilization // Current Anthropology. — 1989. — Vol. 30. — P. 571—608; *Algaze G.* The Uruk World System. — Chicago, 1993; *Algaze G.* The Prehistory of Imperialism // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 27—83; *Wright H.T.* Cultural Action in the Uruk World...

⁸⁶ *Трифонов В.А.* Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа...

⁸⁷ *Videiko M.Y.* Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150—1850 BC / Ed. A. Koško. — Baltic-Pontic Studies. — Vol. 7. — Poznań, 1999. — P. 34—71.

⁸⁸ *Видейко М.* Взаємини трипільських громад Подніпров'я... — С. 35—36.

⁸⁹ *Videiko M.Y.* Radiocarbon Dating Chronology...; *Видейко М.* Взаємини трипільських громад Подніпров'я... — С. 36. Слід зазначити, що досить пізні хронологічні рамки для Трипілья С/2 (3150—2880 cal BC) встановив К.-П. Вехлер при вивченні радіовуглецевої хронології Кукутені-Трипілья за датами, наявними до 1994 р. (*Wechler K.-P.* Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni-Kultur aufgrund von C-14-Datierungen // Zeitschrift für Archäologie. — Heft 28. — 1994. — S. 13.

Одержано 30.09.2003

СТЕПИ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ПЕРВЫХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОБЩЕСТВ

Изучение археологических источников эпохи энеолита показывает, что развитие первых пастушеских обществ в степях Причерноморья было связано не только с динамикой культурно-экономического развития соседних земледельческих обществ — культуры Кукутени-Триполье в украинской лесостепи и майкопско-новосвободненской общности на Северном Кавказе, но и под их непосредственным и все нарастающим давлением. С другой стороны, это были те земледельческие культуры (особенно Майкоп-Новосвободная), которые позволяют изучать ранние пастушеские культуры степного Причерноморья в циркумпонтийском контексте, в частности в контексте развития урукской цивилизации. В начальный период позднего Триполья (C/1) (3800/3700—3500/3400 cal BC) можно наблюдать начало экспансии земледельческих культур в степи. Она была связана с дифференциацией хозяйственных систем, для чего сложились необходимые демографические и экономические предпосылки. Особенно эти влияния усилились в период Триполья C/2 (3500/3400—3000/2900—2750? cal BC), что отражают памятники животиловско-волчанского типа, а также формирование в степном регионе синкретических локальных групп типа усатовской и константиновской культур. Трипольские и майкопско-новосвободненские влияния наблюдаются по всему степному региону Причерноморья. Важно отметить, что и сложная культовая погребальная архитектура впервые появляется над погребениями, имеющими земледельческие традиции (группа III, варианты А, В, по классификации автора), что также требует своего объяснения.

Главная проблема состоит в поиске хронологического соотношения между поздним Трипольем (C/1 и C/2) и памятниками майкопско-новосвободненской общности. Последние позволяют, в свою очередь, провести хронологическое сопоставление с Восточной Анатolieй времени среднего и позднего Урука на примере теля Арслантепе (слои VII и VI-A). Для этого приводятся наличествующие радиоуглеродные даты. Отмечаются имеющиеся разногласия радиоуглеродной и археологической относительной хронологии рассматриваемых памятников. Вопрос о значении позднеурукской экспансии, влияние которой отмечаются исследователями в Восточной Анатolieи, а также на Северном Кавказе в майкопско-новосвободненской общности для процессов на рубеже энеолита в степном Причерноморье остается открытым.

Yu. Ya. Rassamakin

STEPPE OF THE BLACK SEA REGION WITHIN A CONTEXT OF DEVELOPMENT OF FIRST AGRICULTURAL SOCIETIES

The study of archaeological sources of the Eneolithic period has shown that development of the first pastoral societies in the steppes of the Black Sea Region was not only connected with the moving forces and trends of cultural and economic development of the neighbouring agricultural societies — Kukuteny-Trypillya culture in the Ukrainian forest-steppe zone and Majkopsko-Novosvobodnaja community in the Northern Caucasus, but also went under their direct and increasing pressure. On the other hand, these are agricultural cultures (especially Majkopsko-Novosvobodnaja), which enable the study of early pastoral cultures of the Black Sea Steppe Region within the circumpontica context, especially in the context of development of Uruk civilization. Expansion of agricultural crops to the steppes began in the initial period of Late Trypillya (C/1) (3800/3700—3500/3400 cal BC). It was connected with differentiation of their economical systems, what was preconditioned by favourable demographic and economic situation. This influence particularly intensified in the period of Trypillya C/2 (3500/3400—3000/2900—2750? cal BC), the fact being supported by monuments of Zhivotilovsko-Volchansky type, as well as by formation of local syncretic groups of Usatovskaya and Konstantinovskaya cultures type in the steppe zone. The influence of Trypillian and Majkopsko-Novosvobodnaja cultures is observed all over the steppes of the Black Sea Region. It should be noted that complex cult architectural structures first appeared over the graves left by communities with agricultural traditions (Group III, Variants A, B according to the author's classification), what also demands explanation.

The major task is to determine chronological correlation between Late Trypillya (C/1 and C/2) and the monuments of Majkopsko-Novosvobodnaja community. The latter allows chronological comparison with the Eastern Anatolia of the Middle and Late Uruk periods by the example of the tell of Arslantep (Layers VII and VI-A). For this purpose available radiocarbon dates are presented. The author points out discrepancy between radiocarbon and archaeological relative chronology of the monuments under study.

The problem of influence of Late Uruk expansion (observed in the Eastern Anatolia and in the Majkopsko-Novosvobodnaja community of the Northern Caucasus) on the processes having taken place at the turn of the Eneolithic Age in the Black Sea Steppe Region is still open to discussion.